

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXII. broj 1 (130), Zagreb, ožujak 2016 / 5777

JAKE ŽENE

Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju

Piše Vlasta Kovač

Tko su bile istaknute žene u hrvatskom židovstvu? Prelistavajući bazu Židovskog biografskog leksikona (u izdanju KD MŠ Freiburger i Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža napokon bi trebao izaći do početka ovog ljeta) ustanovila sam da najviše oko 200 ili 250 ženskih osoba u leksikonu ima biografije pod svojim imenom što znači da im imena nisu samo pridodana onima muževa ili očeva, a doslovno na prste se mogu prebrojati biografije onih žena čiji datum rođenja pripada posljednjim desetljećima 19. stoljeća i razdoblju do Prvog svjetskog rata.

U svojoj knjizi *Očevi i sinovi, privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* Iskra Iveljić opisuje i žene, supruge i kćeri pripadnika te elite među kojima ih je nemali broj bio iz židovskih obitelji. Očevi i muževi držali su svoje žene što dalje od svog poslovnog svijeta očekujući od njih da budu tek dobre supuge i majke ili spretne gospodarice kuće, da se znaju lijepo odjenuti i pristojno ponašati te u društvu ugodno ćaskati, a javna djelatnost njihova dugo se ograničavala isključivo na dobrotvorni rad. Ista pravila vrijedila su i u židovskim građanskim obiteljima. Veterinarica dr. Feja Frank (Beč, 1922.) sjeća se da je njezina baka Zlata rođ. Alexander nakon što je navršila četrnaestu godinu imala „školu u kući“, tj. privatno su dolazili gimnazijski profesori i držali samo za nju nastavu kao u javnoj školi. Samo iznimno moglo se dogoditi da djevojka iz dobre kuće, rođena prije kraja 19. stoljeća pođe na studij u veliki grad, a ako već mora onda je to u najboljem slučaju bilo u Beč na konzervatorij ili u neku umjetničku školu. Za prkosnu žensku čeljad vlastita profesionalna karijera bila je moguća i ostvariva jedino u umjetničkim zvanjima: svojim talentiranim kćerima očevi su ponekad dopuštali da se školuju za pjevačice, glumice, plesačice, pijanistice, slikarice, ali i u tim zvanjima da po mogućnosti ostanu tek do udaje. Ivan Mirnik u svom radu o zagrebačkoj židovskoj obitelji Aleksander piše o nesretnoj Olgi Akexander, razmaženoj kćeri ljepotici bogatog Ljudevita Alexandera koja je živjela u pravoj kuli bjelokosnoj, udala se za socijalno i materijalno primjerenog muža, ali oholog i naprasitog, imala brojnu poslugu i nekoliko limuzina, ali je zapravo živjela u zlatnom kavezu. Teško je pokušati i samo zamisliti kako bi takvi očevi i muževi doživjeli jednu samouvjerenu i samosvjesnu Žuži Jelinek (rođena 1918. ili 1920. u Budimpešti) koja se u punom smislu te riječi potvrdila kao sama svoja majstorica, krojačica, stilistica i novinska kolumnistica, „a self made woman“, a iz koje je na pragu 21. stoljeća, medijska industrija stvorila glamuroznu savjetnicu za ženska seksualna maštanja.

Doduše, statistika kaže da su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće od ukupno 177 učenica iz zagrebačkih privrednih obitelji, upisanih u licej, 1892-1901 čak 47 posto bile Židovke. No, za karijeru znanstvenice, među onima čije sam biografije izdvojila, odlučile su se tek malobrojne. Među njima su Marijana Fischer Herman, medicinska biokemičarka, (rođena u Čepinu kod Osijeka, 1897, odvijetak poznate i brojne osječke donjogradske obitelji Herman) koja je u Beču studirala kemiju, fiziku, anatomiju, i fiziologiju, te doktorirala 1921; zatim Vera Stein Ehrlich, (Zagreb, 1897) socijalna antropologinja, kći građevinskog poduzetnika Adofa Ehrlicha i nećakinja arhitekta Huga Ehrlicha. Vera je u Beču studirala pedagogiju i psihologiju u Berlinu pedagogiju, a u Zagrebu je 1930-tih osnovala zajedno sa svojim ta-

dašnjim suprugom Bennom Steinom radionicu za individualnu psihologiju. Poslije rata objavila je kultnu knjigu *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, rezultat opširne ankete o obiteljskom životu i položaju žene u tradicijskoj kulturi koju je uz pomoć seoskih učitelja vodila u 300 sela na području tadašnje Jugoslavije. Velik književni ugled stekla je Verina nešto mlađa sestra Ina Juna Broda (Zagreb, 1899), rođena Ehrlich, književnica, esejistica i prevoditeljica, prije Drugog svj. rata propagatorice zdravstvene i ritmičke gimnastike, koja se posebno proslavila prijevodom Krležinih *Balada Petrice Kerempuha* na njemački jezik. Muški rod ponekad je s prepotencijom i prezirom gledao na taj obrazovani ženski svijet. U svojoj autobiografskoj knjizi *Vjetrenjasta klepsidra*, Branko Polić prisjeća se kako se njegov otac mrštio na ženski intelektualni krug oko sestara Ehrlich, kojemu je pripadala i Brankova majka Dana, te ih posrdno nazivao „učenim ženama“.

Ako su im prosvijetljeni očevi i dopustili studirati onda je to u najboljem slučaju bila medicina, odnosno umjetnička akademija, glazba ili pedagogija. Slikarica Elsa Rechnittz (Wrocław, 1876) tako je npr. studirala na

Salamon Weinrich: Manekenka M. A., Zagreb 1924. (Iz kataloga izložbe "Židovi fotografi")

umjetničkoj akademiji u Budimpešti, pa u Münchenu i Parizu. U Beču se školovala i Ruža Klein Meštović, slikarica, prva žena kipara Ivana Meštovića. Nešto malo mlađe su Stela Skopal, keramičarka i kiparica (Zagreb 1904) i Klema Švarc Požgaj, (Zagreb, 1896), slikarica i karikaturistica, a prije Prvog svjetskog rata rođena je i Marta Ehrlich Tompa (r.1910). Relativno najviše školovanih žena ima među pijanisticama i glazbenim pedagoginjama; kao npr. Antonija Geiger Eichhorn, rođena 1893, Elza Hankin r. Kries, rođena u Osijeku 1884, Sidonija Geiger r. Altstädter, r. 1874, Vilma Abeles rođena 1889., te gotovo generaciju mlađe Margita Matz (r.1906), supruga pedagoga, violoncelista i kompozitora Rudolfa Matza, kao i Elly Bašić (r.1908), osnivačica poznate zagrebačke funkcionalne glazbene škole. Istaknuta filologinja i pedagoginja bila je Adela Broch (Zagreb 1878), koja je filologiju studirala u Londonu i Zürichu, te doktorirala 1901. tezom o ženskoj problematici u anglosaksonskim pjesništvu, a u Zagrebu je zajedno sa svoje dvije sestre u međuraću vodila uglednu privatnu gimnaziju s internatom. Kao filologinje i pedagoginje ime su stekle germanistica Blanka Jakić (Zagreb 1910, inače kći poznatog knjižara i antikvara Mirka Breyera i majka novinara Tomislava Jakića) kao i Jolanda Brich-ta (Križevci, 1903, majka novinara Željka Brichte), obje autorice brojnih pedagoških priručnika i jezičnih vježbenica.

Židovske aktivistkinje i dobrotvorke

Sve do kraja Prvog svjetskog rata pa i možda još cijelo desetljeće poslije ženski društveni aktivizam u židovskim obiteljima ograničavao se na dobrotvorni rad u raznim udrugama, pa makar u odijevanju bile vidljive velike razlike, pa su tako bijele kapice s vrpcama (da se židovskoj ženi ne vidi kosa), dekoltee i čipku, počeli smjenjivati engleski kostimi s dugim suknjama i jaknama podloženim „fišbajnom“. Najstarija među takvim židovskim aktivisticama, predsjednicama dobrotvornih i gospojinskih društava, za koju znam je Friederike Bauer, supruga osječkog pivara i trgovca žitom Jakoba, rođ.1851. koja je desetljećima vodila gornjogradski osječki Frauerverein, a posjećivao ju je i biskup Strossmeyer kada bi dolazio u Osijek. U povijesti židovskog ženskog građanskog aktivizma ostalo je također zlatnim slovima zabilježeno ime dobrotvorke Tilde Deutsch Maceljski, rođene u Osijeku 1874. i kćeri osječkog trgovca kožom Rudolfa Ungara koja se udala se za bogatog zagrebačkog industrijalca i trgovca drvom Alberta Deutch. Zahvaljujući muževljevu novcu Tilda Deutsch Maceljski kupila je za izraelsku ferijalnu koloniju vilu u Crikvenici i odmaralište u Ravnoj gori, te četvrt stoljeća bila je na čelu Zaklade za osnutak ferijalnih domova, koja je do 1939. financirala odlazak na more i u planine 2300 zagrebačke djece.

Zapravo, obrtnice su u drugoj polovici 19. pa do u razdoblje između dva svjetska rata predstavljale jedinu stvarnu iznimku u patrijarhalnom svijetu koji nije priznavao žensku samostalnost. To su mahom promućur- ne sposobne žene koje već polovinom 19. stoljeća susrećemo u arhivskim zabilježbama kao vlasnice trgovina na istaknutim gradskim lokacijama. Stjecajem raznih okolnosti one su bivale prisiljene u svoje ruke preuzeti materijalnu brigu o obitelji i skrbiti o njoj kao da su muškarci. Najraniji spomen na jednu takvu jaku ženu našla sam u nekom od izvještaja iz dubrovačkog arhiva u kojemu se spominje izvjesna Rahela Janni, rođena

Marta Ehrlich

Vika Engel

Sonja Kastl

Vera Dajht Kralj

Žuži Jelinek

1800, kao prva židovska krojačica u Dubrovniku nakon što je emancipacija otvorila Židovima mogućnost bavljenja obrtom. Krojačkom zanatu naučila je i svog sina Rafaela Tita Jannija koji se kao krojački majstor spominje 1842. U drugoj polovici 19. stoljeća primjera je znatno više. U Zagrebu je tako Katarina Steiner, rođena 1872. u Lugoju u Rumunjskoj, nakon smrti muža u Zagrebu vodila trgovinu uređajima za mlinsku industriju u Petrinjskoj 27, a njezino poduzeće je oskrbljivalo brojne mlinove u Slavoniji, Posavini, Vojvodini i Šumadiji. Lili Pisker (Karlovac 1909) bila je vlasnica poduzeća za proizvodnju higijenskih, kirurških, ortopedskih i bandažnih predmeta i trgovine medicinskih instrumenata u Šenoinoj ulici u Zagrebu. Berta Levinger, rođ. 1885. u Vukovaru u Zagrebu je u Draškovićevoj ulici bila vlasnica štampiljarske radionice za izradu gumenih pečata, a njezin muž upisan kao poslovođa. Moda je i prije sto godina bila prevažna stvar i moglo se od nje živjeti. Kornelija Geiger r. 1896, školovana u umjetničkim školama u Beču i Berlinu bila je poznata „oblikovateljica tekstila“, danas bi se reklo „dizajnerica“, koja je oblikovala odjeću i čipke u stilu art - decoa. U Zagrebu 1920.-tih vodila je i privatnu umjetničko obrtnu školu. Vukovarka Etelka Bauer, rođena 1897, odrasla u Budimpešti, u međuraću bila je u Zagrebu vlasnica salona modnih šešira „Ethel“ u palači Assicurazioni Generali na Trgu bana Josipa Jelačića, a među njezinim je klijentima bila i kraljica Marija Karađorđević. Uspješnom poduzetnicom pokazala se i Erna Konig r. 1902. koja je u zagrebačkoj Ilici sve do uspostave NDH vodila trgovinu kožnatom i galanterijskom robom, jednu od najpoznatijih u Zagrebu, osnovanu još 1903.

Zanimljivo je da se među prvim ženskim obrtničkim zvanjima nalazi i ono fotografkinje: najstarija takva obrtnica na čije sam ime naišla u katalogu izložbe *Židovi fotografi* Marije Tonković bila je Sofija Hering rođena 1866. u Rijeci, kći Nathana (Natalea), kojoj je 1882. godine stric Salamon, vlasnik dugogodišnjeg uhodanog obrta u Rijeci povjerio vođenje zagrebačkog ateljea u Gajevoj 5. Snimala je dojmljive umjetničke portrete, kao npr. plemića koji paradno stoji oslonjen na sablju, ili gospođu s kišobranom koja se u sličnoj paradnoj pozi oslanja na svoj kišobran. Proći će 60 godina od nastanka tih paradnih portreta pa do potresnih ratnih fotografija fotografkinje i ratne fotoreporterke Elvire Kohn koja je kao logorašica u talijanskom logoru Kampor na Rabu prokrijumčarenim fotoaparatom zabilježila povijesne prizore.

Salonske dame i komunističke revolucionarke, buntovnice i prkosnice

Po uzoru na Beč pripadnice više srednje klase, pa tako i židovske društvene elite naročito u Zagrebu, a manje u Osijeku, iako je krajem 19. stoljeća u Austrougarskoj Osijek bio gospodarsko jako središte s brojnom i mahom bogatom židovskom zajednicom, među svojim novim obavezama imale su i onu vođenja društvenog salona. Posebno onim obrazovanijima ta je obaveza pružile sjajnu priliku da se pokažu i pokažu što znaju i mogu. U Zagrebu je najpoznatiji takav umjetnosti naklonjen salon bio onaj gospodarstvenika Ignjata Granitza u njegovoj novoj dvokatnici na Preradovićevu trgu, u kojemu su Granitzove kćeri Zlata i Olga svirale glasovir i prijateljevale s Milkom Trninom i Dorom Pejačević. Po karakteru od njega sasvim drukčiji bio je salon Adele Berger, supruge trgovca i kolekcionara narodne umjetnosti Salamona Bergera, na Jelačićevom trgu, opremljen skupoćenim pokućstvom, i venecijanskim zrcalima, koji je bračnom paru Berger ponajviše služio za žuđeni prodor u krugove plemstva te uzdizanje na socijalnoj ljestvici, a opisan je i u autobiografiji „Tragovi prošlosti“, književni-

ce Vilme Vukelić. Okupljalište književnika, glazbenika i glumaca – dolazili su onamo i Zinka Kunc, Milka Trnina, Ivo Vojnović i Ivo Andrić - početkom 20 stoljeća bila je kuća u Bregovitoj (danas Tomičevoj) ulici, Milke Grünwald Gutchy, (rođ. u Rasinji kraj Koprivnice 1868, umrla u Zagrebu 1950), supruge gradskog fizika Ljudevita Gutchyja i dobrotvorke, koja je materijalno pomagala mnoge umjetnike. Intelektualno najpretenozniji i najprestžniji u krugovima privrednog građanstva bio je u razdoblju između dva svjetska rata salon u Đorđićevoj ulici koji je držala Irina Alexander, rođena Kunjina, Ruskinja, odnosno ruska Židovka, supruga imućnog Božidara Aleksandera, i u kojem su se okupljali intelektualci ljevičari na čelu s Krležom i umjetnicima iz grupe *Zemlja*. Razmažene i voljene kćeri privredne elite kojima su prikladne muževi ipak još uvijek birali roditelji nerijetko su svoj prkos i otpor izražavale upuštajući se u ljubavne skandale te tako stjecale svojevrstnu skandaloznu reputaciju. Cijeli Zagreb je pričao o ljubavnim avanturama u koje se upuštala Mira Aleksander (rođ. 1902. u Sisku) kći bogatog zagrebačkog trgovca Samuela Davida Alexandra koja je u Berlinu 1920.-tih navodno ljubovala čak sa samim njemačkim bivšim prijestolonasljednikom Wilhelmom od Pruske. Dragocjeno svjedočanstvo o tom vremenu, svijetu i ljudima ostavile su u svojim memoarima Irina Aleksander (*Svi životi jedne ljubavi*, Hrv. fil. društvo, 2003) i Vilma Vukelić (*Tragovi prošlosti*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1994.), koje su se i svojim kasnijim djelima potvrdile kao samosvojne književnice. Iako su rođene na dva kraja svijeta, prva kao Irina Kunjina u Sankt Peterburgu 1900, a druga kao Vilma Miskolczy u Osijeku 1880, zblizava ih podudarnost njihovih osobnih burnih i nepredvidivih sudbina i fascinantnih biografija.

Pa ipak, tek Drugi svjetski rat, partizanija u kojoj su sudjelovale svjesnim odabirom, kao mlade revolucionarke, skojevke i ilegalke, ili stjecajem drugih okolnosti, te poratne godine, pružili su priliku tadašnjim dvadesetgodinjakinjama, pa i starijima od njih, da se u punom smislu riječi iskažu i nerijetko profiliraju u prave ratne i poratne heroine. Neke od njih kao revolucionarke imale su vrlo burne životopise kao npr. Greta Dijamant (rođena u Vukovaru 1900.) i njezina sestra Katarina (1901.), kćeri vukovarskog rabina Julija Dijamanta, koje su se na studiju u Beču, na njegov užas, „zarazile“ komunizmom i otišle u SSSR. Greta je provela dvije godine u gulagu kao žrtva staljinističkih čistki, a prema svjedočenju njezina nećaka Aleksandra Vermeulena, preživjela je podučavajući djecu komandanta logora. Kasnije je bila dopisnica iz Pariza, te pod prezimenom Maria Werner dugo godina suradnica časopisa *Neues Leben*, njemačkog izdanka „Pravde“. Katarina/Keta radila je u SSSR-u kao tumač i prvoditeljica, ali kad se udala za Nizozemca Jana Vermeulena proglašena je špijankom i zatvorena u moskovski zatvor Ljubjanku. 1938. otišla je suprugu u Nizozemsku gdje je preživjela Holokaust skrivajući se kod prijatelja, ali suprug joj je stradao 1943. kao član Pokreta otpora.

Najstarija među židovskim revolucionarkama u Hrvatskoj vjerojatno je Milka Kerschner, rođena u Molvama 1886. u dobrostojećoj obitelji. Komunistička aktivistica postaje pod utjecajem sina Artura, skojevca, koji je poginuo u Španjolskoj boreći se u internacionalnim brigadama. Španjolski borac i predratna skojevka bila je i školovana medicinska sestra Lea Kraus Stein, (r. 1914. u Zagrebu) koja je zatim ostala u Francuskoj do kraja rata kao ilegalna i borac francuskog Pokreta otpora, a 1949. je iselila iz Jugoslavije u Izrael. Spomenut ću na ovom mjestu još Osječanku Anicu Adler Spivak, rođ. 1903., te strijeljanu 1941. zato jer su je ulovili sa lecima i kojoj bi se, da je nije spomenuo dr. Jaša Romano^{*1} do danas

sasvim izgubio spomen. Sličnu sudbinu, uostalom, doživjela je i liječnica Ruža Blau Francetić (Bačka Topola 1914), koja je još kao zagrebačka studentica medicine postala članicom KPJ. Kao stažistica u bolnici u Novom Sadu uhapšena je u travnju 1941. i osuđena na smrt, ali budući da je bila u visokom stupnju trudnoće, izvršenje kazne je odgođeno dok se ne vidi je li dijete muško ili žensko. Po tadašnjem mađarskom zakonu pomilovana je jer je rodila muško i budućeg mađarskog vojnika. U ovom kontekstu do danas je ostalo pomalo zagonetno ime liječnice dr. Marije Vinski, životne družice revolucionara Augusta Cesarca, koja s rođena pred kraj 19. stoljeća u Černovcima u današnjoj Ukrajini, te je s ocem rabinom u vrijeme Oktobarske revolucije stigla u Beč i tamo studirala medicinu. Zna se da je 1930-tih zajedno s Cesarcem bila u Moskvi, gdje su se i vjenčali, a 1937. dolazi u Zagreb i kreće se u krugu oko Benna Steina i naravno sudjeluje u političkim aktivnostima KPH uz bok Cesarcu. Strijeljana je u kolovozu 1941, a jedino što je na nju podsjećalo bilo je ime na spomen ploči u jednoj zagrebačkoj gimnaziji. Revolucionarka je bila i Magda Bošković (Osijek 1914 – logor Stara Gradiška 1942), predratna članica SKOJ-a i KPJ, zbog ilegalne djelatnosti više puta zatvarana, talentirana mlada pjesnikinja koja je kao srednjoškolka objavila petnaestak pjesama u omladinskim književnim časopisima, ali je uhapšena i ubijena u logoru i prije nego što je pjesnički zapravo propupala. Magda je bila starija sestra znanstvenice, etnografkinje, članice HAZU Maje Bošković Stulli.

Liječnice - ratne heroine

Posebna prilika da se iskažu u ratu pružila se 1941. mladim liječnicama, pripadnicama mahom prve generacije židovskih djevojaka rođenima u prvim desetljećima 20 stoljeća koje su se izborile za pravo i privilegiju da studiraju medicinu, te rat dočekale već s manje ili više iskustva u struci. Tko zna kako bi protekla profesionalna karijera partizanske kirurginje i sanitetske pukovnice Zore Goldšmit Steiner (Novigrad Podravski, 1902), supruge kasnijeg Titova liječnika dra Sjepana Steinera, da nije bilo rata, a sigurno je da ne bi u tom slučaju predvodila konvoje ranjenika preko Neretve i Sutjeske, niti bi po balkanskim gudurama osnivala partizanske kirurške ambulante. Slično vrijedi i za legendarnu doktoricu Mariju Schlesinger, rođenu 1895. u poljskom Sanoku, te suprugu dr. Miroslava Schlesingera, jednog od pokretača akcije slanja židovskih liječnika u BiH da liječe endemski sifilis. Priključivši se partizanima Marija Schlesinger radila je kao liječnica pri Centralnoj bolnici Glavnog štaba NOV Hrvatske u Petrovoj gori na Kordunu, ali se razbolila i umrla. Zatražila je da je pokopaju na ulazu u zemunicu u kojoj su bili nepokretni ranjenici, te je time zavarala Nijemce koji su otkrivši njezin grob odustali od daljnje traganja za ranjenicima. Kao partizanske liječnice ostale su zampmcene i Ljuba Neuman (rođ. 1894., umrla od pjegavca u partizanima 1942.), Cila/Simha Albahari (rođena 1917, sestra narodnog heroja Moše Albaharija, predratna skojevka, osnivačica prve partizanske bolnice na Žumberku, u ratu na vodećim položajima u partizanskim bolnicama u Hrvatskoj). Nešto starije od njih bile su Klara Fischer r. Lederer (Siklos, 1908, studij medicine završila 1932. u Zagrebu), koja je sa suprugom Otonom iz Osijeka poslana da liječi sifilis u Odžaku, te među najstarijima liječnicama u NOB Klara Dajčeva-Župić, (Zagreb, 1897), antropozofkinja, istaknuta pripadnica feminističkog pokreta u godinama između dva svjetska rata i propagatorica homeopatskog načina liječenja.

Ime, ugled i poštovanje okoline u medicinskoj službi u NOB stekle su i brojne medicinske sestre, primjerica glavna medicinska sestra u bolnici na Petrovoj Gori, Lea Goldstein rođena Brüll, (majka Slavka i Danka),

Mirjana Gross

Zora Goldschmit Steiner

Maja Bošković

Ina Jun Broda

Katarina Diamant Vermeulen

kao i brojne farmaceutkinje koje su na raznim lokacijama u balkanskim bespućima vodile partizanske apoteke (npr. Eva Krajanski Akerman, Mila Ajzenštajn).

U partizanskim redovima začete su i mnoge poslijeratne novinarske karijere. Još kao šiparice, ilegalke i skojevke, koje su u partizane stigle ne napunivši 20-tu, zanat su pekle u odjelima AGITPROPA i raznih partizanskih novina, a kad je rat završio dospjele su na rukovodeće položaje u vodećim društveno političkim glasilima FNRJ i kasnije SFRJ. Dragica Vanjberger (1919), bila je Dilasova tajnica, a kasnije novinarka u Tanjugu, te voditeljica dokumentacije u CK Jugoslavije; Suzana Đurić, rođer Büchler (Osijek, 1920), 1930-tih jugoslavenska reprezentativka u mačevanju, zatim u partizanima, nakon II. svj. rata radila je na Radio Zagrebu, a 1970-ih sa sinom Veljkom i kćeri Svetlanom odselila se u Beograd, gdje je bila urednica jugoslav. izdanja ženskog časopisa *Burda*. Mira Gumhalter (1923), ratna stenografkinja u Agitpropu Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju kasnije stječe reputaciju kao dugogodišnja glavna urednica ženske revije *Svijet*. Skojevka Melita Singer (1924) bila je posebna izvjestiteljica iz Čehoslovačke tijekom sovjetske okupacije, pa dopisnica *Vjesnika* iz Pariza te glavna i odgovorna urednica *Vjesnika u srijedu*; Vera Vrcić Zagreb (1924), ranjena kao partizanski borac, 1945. odlikovana Medaljom za hrabrost, godinama je bila glavna urednica *Večernjeg lista*, te kasnije dopisnica *Vjesnikovih* izdanja iz Rima. Truda Heinrich (Zagreb 1921) radila je u jugoslavenskoj misiji UN u New Yorku i jugoslavenskim ambasadama u Indiji u Londonu odakle je pisala za *VUS* i *Vjesnik*, a Klara Dušanović, r. Gomboš (1924), prevoditeljica u štabu NOVJ i Tanjuga u Bariju i na Visu, kao vanjskopolićka urednica u vanjskopolićkoj redakciji Radio Zagreba.

U politikom obilježenu kategoriju istaknutih ženskih biografija svakako valja uvrstiti i one Olge Hebrang rođ. Strauss (Pakrac, 1913.), Eve Panić Nahir r. Kelemen (Čakovec 1918.) i Eve Grlić, rođ. Israel (Budimpešta, 1920.), čije su političke sudbine, ponajprije kao žrtava boljševičkog poretka, izravno vezane uz političke sudbine njihovih mužava, ali su ovisile i o njihovoj vlastitoj volji. Jer, u beogradsku Glavnjaču, odnosno na Goli otok njih tri dospjele su zato jer se nisu htjele odreći, niti svjedočiti protiv svojih muževa. O Olgi Hebrang puno je pisano, a o Čakovčanki Evi Kelemen Panić, kasnije Nahir, koja živi u Izraelu, prema scenariju Danila Kiša snimljen je dokumentarni film. Eva Grlić, kći sarajevskog sefarda i aškenaske Mađarice, supruga revolucionara Rudolfa Domanyja, te kasnije filozofa Danka Grlića, partizanska novinarka i golootočka logorašica, ostavila je za sobom autobiografsku knjigu *Sjećanja*. Ženskih biografija poput njihovih ima još iako nisu tako razvikane i za njih se uglavnom ne zna, ali jednu takvu anonimnu žensku heroinu bih rado spomenula. To je Vera Kern, rapska logorašica i partizanska bolničarka, čiji je muž zatučen u zatvoru u doba Informbiroa, a ona sjedeći poslije rata na zagrebačkoj Trešnjevki za šivaćim strojem od jutra do mraka sama podigla i na noge postavila tri kćeri.

Židovska milostiva postaje socijalistička trudbenica

Za generaciju koja je stasala uoči Drugog svjetskog rata, a i one malo starije, taj je rat donio korjenite promjene a nekima od njih otvorio neslućene

šanse. Donedavna građanska milostiva tijekom ratnih i poratnih godina preobrazila se u socijalističku trudbenicu koja je, ako je htjela uspjeti, morala život čvrsto zgrabiti u obje ruke. Puno je takvih primjera, kao npr. i život Valerije Singer, istaknute socijalne radnice, rođene i odrasle u Pragu 1903, školovane u Beču. U Pragu je poznavala Maxa Broda, a u Beču je u krugu internacionalne socijalističke omladine upoznala muzikologa Pavla Markovca za kojega se 1928. udala i došla u Zagreb, gdje ubrzo u drugom braku postaje žena psihologa dr Benna Steina. Poslije Drugog svjetskog rata u trećem je braku s pravnikom i dugogodišnjim predsjednikom Židovske općine Zagreb dr. Leom Singerom, te je istaknuta židovska aktivistica, članica odbora za vođenje poslova oko gradnje novog Doma zaklade Lavoslava Schwarza, a istodobno ostvaruje zavidnu karijeru socijalne radnice, pomoćnica je ministra, te suosnivačica i do umirovljenja ravnateljica Škole za socijalne radnike.

U ovom prikazu zbog više razloga ne bavim se biografijama židovskih žena rođenih uoči i poslije Drugog svjetskog rata uz ostalo i stoga jer su pripadnicama te generacije sva vrata u škole, pa i one najviše, bila širom otvorena i nije im trebalo nikome prkositi. Osim toga o njima još nije izrečena posljednja riječ. Ali nova samosvijest i spoznaja vlastitih mogućnosti za preživjele ratne heroine, bivše logorašice, partizanke, emigrantkinje, značile su dodatnu motivaciju i učvrstile ih u namjeri da studiraju i ostvare profesionalnu karijeru. Među najistaknutijim imenima je vodeća hrvatska povjesničarka Mirjam Gross (r. 1922), koja je rat preživjela kao logorašica Ravensbrücka. Tu je zatim Miroslava Despot (1912), gospodarska i kulturna povjesničarka i sportašica, teniska reprezentativka, autorica knjige *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*; etnologinja Dunja Rihtman Augustin (1926), dugogodišnja predstojnica Instituta za narodnu umjetnost (danas Institut za etnologiju i folkloristiku); zatim Maja Bošković Stulli (Osijek 1922-Zagreb, 2012.) književna povjesničarka i folkloristica, predratna skojevka i ratna partizanska bolničarka, dobitnica Herderove nagrade Bečkog sveučilišta 1991 i redovna članica HAZU od 2000; biokemičarka i bioteknologinja Matilda Grüner (1921), od 1965.-1990. docentica, izvanredna i redovita profesorica na Prehrambeno biološkom fakultetu; kemičarka Helga Furedi Milhofer (1930), dugogodišnja znanstvena suradnica Instituta

Ruder Bošković, a zatim Weizmannova Instituta u Izraelu; radioekologinja Alica Bauman (Zagreb, 1928); te naposljetku i citoginja Nelly Auersperg (Beč, 1926), kći slavenskog trgovca drvima Viktora Gutmannna (Tko se još sjeća Gutmannove željeznice?) i poslijeratna zagrebačka studentica medicine, koja od 1950. živi u Kanadi i dobitnica je Nagrade za životno djelo Kanadskog društva za in vitro biologiju.

Preostalo mi je da još nabrojim umjetnice, iako su poneka od njihovih imena već dosad spomenuta. Većina njih, pa i starijih, posebno pjevačica, poznata je ljubiteljicama odnosno ljubiteljima opere, da počnemo s Fanikom Haiman (Božjakovina, 1871), pjevačicom i glumicom, koja je godinama nastupala u zagrebačkom HNK. Tu je i Greta Kraus Aranicki (Osijek, 1897), također glumica i pjevačica, koja je karijeru započela kao alt i mezzosporan osječke opere, a zatim izgubivši glas postala članica drame zagrebačkog HNK; pa Margita Dubajić rođ. Balassa, (Budimpešta, 1903.) jedna od najpopularnijih subreta zagrebačkog kazališta u međuratnom razdoblju, pa Vika Engel (Selnica ili Sisak 1885) koja je na natjecanju mladih pjevača 1908. u Theatru an der Wien ulogom grofice u Figarovu piru osvojila Mozartovu nagradu, čime su joj se otvorila vrata u bečki i berlinski operni svijet. Prva u Hrvatskoj pjevala je glavne uloge u Wagnerovim glazbenim dramama - Izoldu u Tristanu i Izoldi, 1917., te Kundry u Parsifalu, 1922. Poslijeratne baletne karijere kao primabalerine u zagrebačkom HNK odnosno Beogradskom narodnom pozorištu, ostvarile su Zagrepčanka Sonja Kastl (1919) i Mira Sanjina rođena Baum (Zagreb, 1924), porijeklom iz vukovarske trgovačke obitelji, kći trgovca kožom, postolarskim, sedlarskim i remenarskim priborom Antuna Bauma iz Jurišičeve ulice u Zagrebu, partizanka i članica Kazališta narodnoga oslobođenja pri Vrhovnome štabu, koja je izvodila neke baletne točke i pred sudionicima 4. zasjedanja AVNOJ u Jajcu. Kao skladateljica lake glazbe pročuła se Heda Piliš (Osijek, 1925) koja je kao sopranistica nastupala na pripredbama kulturno umjetničkog odjela ZAVNOH-a i na Kongresu kulturnih radnika u Topuskom, a poslije rata je bila glazbena urednica Radio Zagreba. Iz partizanske gimnazije na zagrebačku Akademiju likovnih umjetnosti stigle su kiparica i keramičarka Vera Dajht Kralj (Dugo selo 1928) i slikarica i kiparica Vera Fischer (Zagreb, 1925) koje su obje prije toga prošle kraljevički i rapski logor, Otočac i Topusko. O Lei Deustch, djevojčici-glumici, međuratnom čudu od djeteta na zagrebačkim kazališnim daskama, mislim da u ovom prikazu nema potrebe posebno pisati.

(*Vlasta Kovač* je novinarka, radila tridesetak godina u političkom dnevniku *Vjesnik* – do kraja 1991. Kasnije pisala u *Privrednom vjesniku*, časopisu *Banka i Erasmus*, te za *Jewish Telegraphic Agency*. Književne i druge prijevode i prikaze objavljivala u časopisu *15 dana* i na *Trećem programu Hrvatskog radija*.)

Jedan od pokretača i dugogodišnja urednica *Ha-kola* (ranije *Biltena Židovske općine Zagreb*), suradnica i urednica *Židovskog biografskog leksikona*, od 2015. glavna urednica *Novog omanuta*.)

¹ Dr. Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980.

Vera Dajht Kralj: Prozor

Flora Tolentino ili dubrovačka „Majka courage“

Obitelj Tolentino potječe iz malog talijanskog mjesta Tolente. U Dubrovniku se njihov trag može pratiti od početka 17. stoljeća i najstarija su židovska sefardska obitelj u Dubrovniku

U prošlosti, pripadnici ove obitelji većinom su bili obrtnici, trgovci, odvjetnici, učitelji vjere. Obitelj je slovila kao velika, bogata i cijenjena židovska obitelj. U svom vlasništvu imali su trgovačke radnje, manufakture, pržionicu kave i sl. Danas je pripadnika obitelji Tolentino u samom Dubrovniku najmanje, pripadnici ove obitelji žive po cijelom svijetu: Italija, Izrael, Amerika, Velika Britanija...

Ovo je članak o jednoj običnoj a opet posebnoj ženi, o Flori Tolentino. Flora je rođena u obitelji Jakova Fincija u Sarajevu, 1872. godine. Kao vrlo mlada djevojka u Sarajevu je sklopila brak sa Jakobom Tolentino iz Dubrovnika. Jakob je rođen 1848. godine u Dubrovniku, u obitelji Solomona Tolentina i Sperance r. Maestro. Bio je učitelj vjere kao i njegov otac Solomon prije njega. Već je ranije bio u braku i imao četvero djece iz prvog braka (Ana, Solomon, David i Vito), bio je 24 godine stariji od Flore.

Flora i Jakob imali su zajedno devetero djece: Mojsije (r. 1891.); Abramini (r. 1892.); Regina (r. 1899.); Rafael (r. 1893.); Emilio (r. 1898.); Simha-Alegra (r. 1901.); Josef (r. 1903.); Angelo (r. 1906.) i Estera-Stella (r. 1906.). Obitelj Tolentino živjela je vrlo skromno u kući na početku Žudioske ulice. Jedini izvor prihoda bila im je plaća oca Jakoba koji je bio vjeroučitelj a uz to obavljao je posao klanja životinja po vjerskih propisima. Uz plaću dobivao je i novčanu pripomoć od Općine u iznosu od 10 forinti mjesečno.

Sve do 1911. godine obitelj je živjela mirnim obiteljskim životom, ali te godine započela je ekshumacija kostiju sa starog židovskog groblja na novo groblje koje su Židovi dobili na Boninovu. Emil Tolentino koji je tada imao 13 godina promatrao je kako se njegov otac Jakob spušta u stare grobove, kako skuplja kosti radi prijenosa u zajedničku kosturnicu na novom groblju. Radio je to golim rukama. Tako se, prema sinovim riječima, jednom kosti ubo u ruku, dobio je sepsu i u roku nekoliko dana umro u šezdeset trećoj godini života.

Tada počinju teški dani za udovicu Floru i djecu, ostala je sama sa devetero djece bez ikakvih primanja. Uvidom u oporuku pok. Jakoba koja je pohranjena u Državnom arhivu u Dubrovniku, vidljivo je da nije ništa ostavio svojoj obitelji budući da nije imao imovine. Vjerojatno u strahu da će njenoj malodobnoj djeci biti postavljen tko zna kakav skrbnik, Flora Tolentino uputila je dopis Kotarskom sudu preko izraelske općine s molbom da se njenog sina Mojsija, tada starog dvadeset godina, imenuje skrbnikom malodobne braće i sestara. Istim dopisom zamolila je Kotarski sud da joj pomogne da se njen malodobni sin Josip

primi u Dječje zaklonište (Dom za nezbrinutu djecu) budući da vrlo teško žive i nemaju pripomoći ni od kakvog Zavoda niti od Izraelske općine koja i nema svoju vlastitu zakladu. Nije poznato zašto je to tražila baš za Josipa a ne za ostalu djecu. Bez obzira na sve, možemo samo zamisliti koliko joj je kao majci trebalo hrabrosti da se odluči na takvu odluku. Dječje zaklonište odbija njenu zamolbu uz objašnjenje: „dječak bi se našao sam u nekom posebnom i za samog njega nezgodnom položaju dok ostala djeca vrše svoje vjerske čini budući da su sva djeca rimokatoličke vjeroispovijesti [...] da pokažemo svoju susretljivost spremni smo pomoći malom mjesečnom potporom za dotičnog ukoliko nam sredstva budu dopuštala.“ – Odgovor Dječjeg zakloništa Kotarskom sudu Dubrovnik od 28. 5. 1912. godine.

Iz sudskih spisa, iz 1921. godine može se konstatirati da je Flora Tolentino dobro pazila na svoju djecu. Sin Rafael je tada već oženjen i ne živi više s majkom. Mojsije je postao činovnik, Abram ima svoju trgovinu, Emil je zaposlen u trgovini. Svojim plaćama pomažu majci i ostaloj braći i sestrama. Djeca su dobra i poslušna, nitko se ne tuži na njih. Flora uskoro postaje i baka jer Rafael sa Renom dobiva kćer kojoj daje ime Flora u čast majci, ženi se Mojsije sa Sarom, udaje se Simha za Alberta Papa, Stella se udaje za Michaela Danona i odlazi u Sarajevo. Čini se da su svi problemi iza ove obitelji. Stižu novi potomci Tolentina i Flora je vjerojatno bila sretna i opuštena. Tada je imala 50-tak godina, vjerojatno je sa unucima ponosno šetala Stradunom. Flora je uspjela, sama je podigla djecu i dala im kruh u ruke.

Emilio je 1941. godine sekretar Židovske općine, svjedok je pljačke i uništavanje Sinagoge od strane ustaša i njemačkih vojnika. Vrijeme je to velike oskudice i brojnih izbjeglica koji u strahu za goli život stižu sa svih strana Jugoslavije u Dubrovnik. Tragedije polako počinju, Stela sa kćeri Šarinom dolazi iz Sarajeva majci u Dubrovnik, muža joj Michaela ubijaju ustaše u Zagrebu. Krajem 1942. godine veliki dio obitelji Tolentino interniran je prvo u logor u Kupařima zatim nakon šest mjeseci u logor na Rabu. Flora i kćer Regina nekako ostaju u stanu u Dubrovniku, u njemu kriju sina Josipa i polubrata Davida. Izložene su stalnim pretresima stana i batinama. Svi ostali su u logorima. Do majke i sestre dolaze tužne vijesti: Rafael i njegova žena ubijeni su u Jasenovcu isto kao i Mojsije i njegova Sara; u Aušvicu strada Simha. Nekim čudom ostaju žive Simhina kćer Flora, te Stella i njena Sarina. Abramini, Emil i Angelo nakon kapitulacije Italije i raspuštanja logora Rab pridružuju se Rapskom židovskom odredu i partizanima.

Obitelj Tolentino: Jakob, Flora i djeca: Moši, Renny, Simha i Pepica (kraj 19. i početak 20. stoljeća)

Preživjeli se vraćaju kući sestri i majci, ali Rafael i njegova Rene, kao i Mojsije i Sara, te Simha, zauvijek su nestali u Holokaustu. Flora Tolentino živi zajedno sa kćeri Reginom, Abraminom i Emilijom. Njih troje brinu o njoj s velikom ljubavlju i pažnjom do kraja života, Flora umire 24. 3. 1949. godine, u 77 godini života. Sahrana je na Židovskom groblju u Dubrovniku. Na njenom grobu uklesane su riječi: „Ovdje počiva naša dobra majka Flora ud. Jakoba Tolentino preživivši tragediju svoje djece [...]“. Nakon Florine smrti troje Tolentina i nadalje žive skupa. Prvi umire Emilio (1982.) pa Abramini (1984.) i na kraju i Regina (1986.) zadnja od Florine djece. Potomaka Flore i Jakoba Tolentino danas ima rasutih po cijelom svijetu. Stoga ću navesti samo neke od njih: dr. Michael Papo i njegova djeca Rene i Michell; Flora Avichay i njene Alegra i Carol, Flora Tolentino-Devčić i njena obitelj. Jedna od Florinih praunuka živi danas u Dubrovniku. To je Katija Granada, koja se nakon Londona i Floride vratila kući. Svojim korijenima.

Radmila Šutalo

(Radmila Šutalo, rođena 1972., socijalna radnica, doktorandica na doktorskom studiju „Povijest stanovništva“ Sveučilišta u Dubrovniku. Piše doktorsku disertaciju o Židovima u Dubrovniku u prvoj polovici 20. stoljeća.)

Legendarna školska doktorica

Klara Fischer rođ. Lederer (Siklos 1908 – Osijek 1984)

Liječnica Klara Fischer bila je prva maturantica koja se upisala na zagrebački Medicinski fakultet. Legendarna je ličnost osječke školske medicine. Neprekinuto je 25 godina radila kao voditeljica Školskog dispanzera pri Domu zdravlja u Osijeku. Gotovo svim učenicima Osijeka bila je osoba koja se brinula za njihovo zdravlje, za neke je bila brižna kao da im je majka.

Rođena je kao Klara Lederer u mjestu Siklos u južnoj Mađarskoj u židovskoj obitelji. Otac Samuel Lederer bio je činovnik na željeznici, a majka Piroška rođena Hirschler domaćica. Imala je mlađeg brata Ladislava (Laci) Lederera kojeg je i mnogo voljela i o kojem se brinula nakon rane smrti njihove majke.

Klara je s 15 godina došla u Osijek gdje je završila srednju školu. Upisala se na Medicinski fakultet u Zagrebu. Po završetku studija zapošljava se u Osijeku u sanatoriju Ive Herlingera. U Osijeku upoznaje svog budućeg supruga Otona Fischera koji je također bio liječnik.

Početak rata i dolaskom nacističke vlade NDH, bračni par Fischer, kao i mnogi židovski liječnici iz Hrvatske, odlazi u Bosnu na akciju suzbijanja endemskog sifilisa, sklonište u kojem su privremeno bili sigurni od ustaš-

kih progona. Liječničkom bračnom paru Fischer bio je određen Odžak, malo mjesto na sjeveru Bosne. Vrlo brzo, svojim požrtvovnim radom i liječenjem lokalnog stanovništva Klara Fischer stječe ugled i prijateljstvo mnogih mještana i Bošnjaka i Hrvata. Mještani su znali za njeno židovsko porijeklo no iz zahvalnosti za njenu liječničku pomoć, bili su spremni da je zaštite. Prijateljstvo s nekim mještanima Odžaka zadržalo se još kroz mnoge decenije i nakon rata.

Zahvaljujući brižnosti i dobroti „tete Klare“ u Odžak dolaze ostali članovi obitelji Lederer i Fischer, što se kasnije pokazalo spasonosnim za njihovo preživljavanje Holokausta. U teškim uvjetima života, u zabačenom mjestu, bez struje, u nedostatku hrane teta Klara brine se za veliku obitelj. Proja od grubog kukuruznog brašna koju je Klara pekla u sterilizatoru za liječničke instrumente bila je, uz marmeladu od šljiva, glavni prehrambeni artikl.

Boravak u Odžaku prekinut je približavanjem borbenih sukoba između partizana i ustaša. Klara Fischer odlazi u partizane krajem 1943. godine i s njima ostaje kao liječnik koji zbrinjava ranjenike sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Po oslobođenju 1945. vraća se u Osijek gdje se sakupila njena obitelj koja je uspjela preživjeti strahote minulog rata. Klara se, kao voditelj Školskog dispanzera, zapošljava u osječkom Domu zdravlja i na tom radnom mjestu ostaje do odlaska u mirovinu početkom 70-ih godina. Pored rada u dispanzeru Klara Fischer imala je i privatnu praksu. Kako je govorila mađarski, mnogi njeni pacijenti bili su seljaci iz okolnih mađarskih sela. Doktorica Klara „obučila“ je svog supruga Ota također priznatog liječnika, da donekle na mađarskom razgovara s mađarskim pacijentima kad bi ona bila odsutna. Pri tome su se odvijali i razni nesporazumi. Tako je, jednom prilikom, doktor poslao pacijenta u kazalište umjesto u bolnicu, zamijenivši mađarsku riječ korház (bolnica) riječju sinház (kazalište)!

U svom ličnom životu Klara Fischer imala je dvije velike tragedije. Najprije je već 1948. od posljedica ozljede u ratu umro njen muž Oto Fischer. Ubrzo nakon toga, također od posljedice preboljenog tifusa u ratu, umire 1953. njen brat Ladislav.

Pokop Ladislava Lederera bio je za njegovu sestru Klaru Fischer posebno bolan. Ladislav je bio vojni liječnik u činu majora, pa su i vojne i civilne vlasti u Osijeku od

tog pokopa željele napraviti komunističku propagandu kao protutežu jednom nešto ranije u Osijeku održanom pogrebu s izričito katoličkim obilježjima. Ladislav Lederer pokopan je s visokim vojnim počastima, upravo suprotno onome, što bi Klara Fischer u svojoj boli i želji da to sačuva u sebi stvarno željela. No ona se držala hrabro i dostojanstveno, dok je pratila lijes svog brata na lafetu koji su vukli konji dok je prolazio ulicama Osijeka do Židovskog groblja.

Klara, koja nije imala svoju djecu, ostaje tako bez svojih najbližih. Svu svoju brigu i ljubav ona poklanja školarcima Osijeka, koji često dolaze u Školski dispanzer, što zbog bolesti, što zbog sistematskih pregleda. Pamtim o vesele događaje prilikom takvih pregleda. Sjećam se da su mršava i slabašna djeca stajala do pasa gola u redu pred doktoricom dok su dvije bolničarke sestra Marta i sestra Elvira pomagale. Doktorica Klara bi, kao slučajno, zapazila među ostalom žgoljavom djecom, baš svog nećaka (pisca ovih redova) i šaljivo uzviknula: „Sestra Marta, sestra Elvira, pogledajte kako ovo dijete ima prljave uši! Brzo donesite benzin da mu operem te uši!“

Klara nije bila naročito pobožna, tek je donekle držala židovske tradicije. Ali bila je ponosna na svoje židovsko

poriglo. U vrijeme kada se malo tko u bivšoj državi javno izjašnjavao kao Židov, u njejoj „ličnoj karti“ pod rubrikom „Narodnost“ pisalo je „Jevrejka“

Klara Fischer bila je uvažena građanka Osijeka. Iako nije htjela pa nikad nije ni bila član Partije, bila je član gradskog vijeća te ne samo stručno, već i društveno utjecajna. Oko sebe širila je humanost i toleranciju.

Umrkla je također tragično. Slomila je i operirala kuk, te nakon dugog oporavka poslala je jednog lijepog jesenskog dana na prvu šetnju. Udario ju je automobil na pješačkom prijelazu ispred njene kuće! Umrkla je nekoliko dana kasnije.

Sahranjena je jednog toplog rujanskog dana, pred sam Jom Kipur, na Židovskom groblju u Osijeku. Nad otvorenim grobom obitelji Fischer, kamo je položen lijes s njenim posmrtnim ostacima, nadahnut govor održao je jedan njen mlađi kolega liječnik: „Ona je za mene bila Bog. Kad god sam trebao liječnički savjet ili pomoć za svoju djecu, otišao bi k njoj i ona nam je odmah pomogla.“

Bila je kao božanstvo za sve nas!

Darko Fischer

Raskid s građanskim sponama

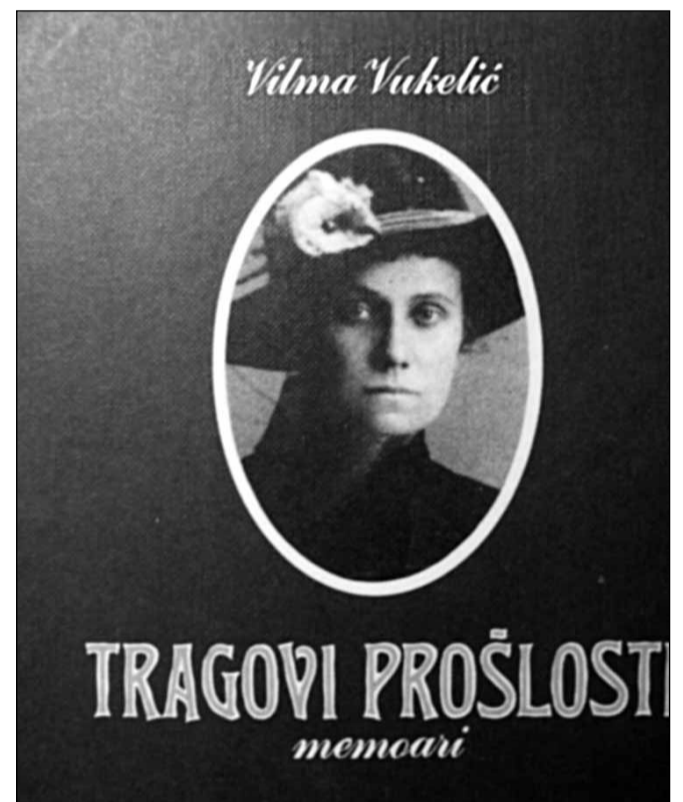
Vilma Vukelić (Osijek, 1880. – Zagreb, 1956.)

Vilma Vukelić, kći osječkog trgovca Juliusa Miskoltza, rođena je 1880. u Osijeku gdje je provela djetinjstvo i ranu mladost. Protiv volje roditelja, naročito oca, još vrlo mlada udala se za Milivoja Vukelića, časnika austrijske vojske, Hrvata i Ličanina, s kojim živi deset godina u Pešti i u Pečuhu. Kao udata žena 1911. polaže maturu, a 1912. započela je studij biokemije u Münchenu i u Jeni, među prvim ženama na sveučilištu u toj struci, no izbija Prvi svjetski rat, pa mora prekinuti studij. Brak joj se raspada, a ona 1926. zbog sinova Branka i Slavka koje zbog ljevičarenja progoni jugoslavenska policija odlazi sa svojom djecom u Pariz, gdje ostaje više godina. Obojicu njezinih sinova privukao je komunizam i obojica su stradala. Slavko u moskovskom zatvoru, dok je Branko Vukelić kao agent Kominterne 1932. otišao je u Japan i tamo postao glavni suradnik sovjetskog špijuna Richarda Sorgea koji je u Moskvu poslao podatak da će Njemačka u lipnju 1941. napasti SSSR. Uhićen kao špijun u ljeto 1941. Branko je umro u logoru na sjeveru Japana.

Drugi svjetski rat i Holokaust Vilma Vukelić preživjela je u Zagrebu sklonjena u stanu svoje kćeri Elinor i zeta, hrvatskog novinara Ive Mihovilovića. Njezini unuci su Elin sin novinar Maroje Mihovilović, te Brankov sin Hiroshi Yamasaki Vukelić, koji je godinama bio dopisnik japanskih novina iz Beograda i autor je prvog japansko/hrvatskog odnosno hrvatsko/japanskog rječnika.

Od sedam romana objavljen je za njezina života samo *Die Heimatlosen* (Ljudi bez domovine, Beč i Leipzig 1923), prikaz epizoda iz života Židova u Mađarskoj prije I. svjetskog rata. Ostalih šest romana kao i svoje memoare do 1904. napisala je kao da se utrukuje s vremenom u brzom slijedu u razdoblju do 1947 do 1956. Svoje uspomene iz djetinjstva i mladosti u Osijeku zabilježila je u memoarskoj knjizi *Spuren der Vergangenheit* (München 1992, u hrv. prijevodu V. Obada *Tragovi prošlosti*, Zagreb 1994). Pisala je na njemačkom jeziku.

V.K.

Između Zagreba i Jeruzalema

Helga Füredi Milhofer

Helga Füredi je znanstvenica, kemičarka. Ima 85 godina, vozi auto, drži predavanja na znanstvenim kongresima i živi na relaciji Jeruzalem – Zagreb. Rodila se 31.I.1930 u židovskoj obitelji u Dresdenu. Osamdeset godina kasnije, povodom njenog osamdesetog rođendana na svečanoj akademiji u Institutu «Ruder Bošković» u njenu čast govore su održali direktorica Instituta i znanstvenici koji su s njom surađivali, a profesor Medicinskog fakulteta u Osijeku i glavni urednik časopisa «Medicinski vjesnik» predstavio je posebni broj tog časopisa, izdanog njoj u čast. Prof. Dr. Helga Füredi-Milhofer doputovala je na taj skup iz Jeruzalema gdje živi zadnjih dvadeset godina i djeluje u Institutu za primijenjenu kemiju na Hebrejskom Sveučilištu. Pa kakav je bio životni put te djevojčice Helge od Dresdenu preko Zagreba gdje je postala profesor emeritus i do umirovljenja znanstvena savjetnica Instituta «Ruder Bošković», pa do Sveučilišta u Jeruzalemu? Helgina majka bila je iz obitelji Fischl iz Koprivnice gdje je njen otac vlasnik ljekarne. Helga je kod bake u Koprivnici provodila ljetne mjesec ranog djetinstva i tako je dvojezično odrasla, što joj je mnogo pomoglo u daljnjem životu. Politička situacija u Njemačkoj u to vrijeme sve se više pogoršavala. 1939. godine, kada su nacisti Helginog oca izbacili iz vlastitog poduzeća u ime «arizacije», obitelj Füredi napustila je svoj dom u Dresdenu. Dok je otac otišao u Budimpeštu, majka se s Helgom preselila kod bake

u Koprivnicu, gdje je Helga do 1941 godine završila prvi razred gimnazije. Nažalost nije trajalo dugo, pa su Nijemci i tamo stigli za njima. Nakon osnutka NDH, njih dvije su otišle ocu u Budimpeštu. 1944. godine, kada su tamo, nakon puča, nacisti preuzeli vlast, Helgin otac odveden je u logor Bergen-Belsen gdje je stradao. Helga je s majkom dospjela u geto, gdje su dočekale ulazak Ruske armije u Peštu, a kraj Drugog svjetskog rata u dočekale su u Novom Sadu u prihvatilištu tamošnje židovske općine. Konačno su se nakon završetka rata uspjele vratiti u Koprivnicu a taj naporni put povratka («vlakostopom») iziskivao je mnogo hrabrosti i domišljatosti. U Koprivnici nije više bilo ni bake ni drugih rođaka, koji su stradali, ali našle su stare i nove prijatelje i Helga je mogla završiti srednju školu.

Nakon završene gimnazije upisala je kemiju na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu, gdje je 1954. g. i diplomirala, a 1956. zaposlila se na Institutu «Ruder Bošković», koji je tada bio u izgradnji. Tako su se Helga i njeni kolege razvijali zajedno sa novoosnovanim znanstvenim Institutom. Helga je doktorirala 1963. godine i nakon toga provela dvije godine na postdoktorskom studiju u Case Institute of Technology, Cleveland Ohio, USA. Tamo je imala priliku upoznati novu problematiku fiziološke i patološke mineralizacije (tj problemi vezani za nastajanje kosti, zubi, bubrežnih i žučnih kamenaca) i preuzela svoj prvi znanstveni projekt, koji joj je omo-

gućio, da i nakon povratka na Institut «Ruder Bošković» nastavi međunarodnu suradnju. Na institutu je osnovala Laboratorij za procese taloženja, koji i danas uspješno djeluje. U okviru Laboratorija surađivala je s mnogim institucijama u zemlji i u inozemstvu. U mirovinu je otišla 1995. godine kao znanstvena savjetnica Instituta. Nakon smrti supruga Egona Milhofera, Helga je krajem 1989. godine otišla na godinu dana u Weizmannov institut u Rehovotu u Izraelu, jednu od najprestižnijih svjetskih znanstvenih ustanova. Nakon toga počinje suradnju sa Casali Institute of Applied Chemistry, Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, pa se tamo nakon umirovljenja sa sinom Predragom i stalno nastanila.

Tako je počelo novo poglavlje u njezinu životu. Trebalo se u ne baš tako mladim godinama odlučiti početi iznova – prilagoditi se na drukčije podneblje, život i ljude. A Helga se zbilja uspjela prilagoditi jer je poseban čovjek. Zainteresirana je za sve novo i nikada ne odustaje. Još uvijek vozi auto i kad joj dođu prijatelji s njima obilazi cijeli Izrael. Svake godine po nekoliko puta dolazi u Zagreb, gdje bude okružena svojim mnogobrojnim prijateljima, a tako je i u Jeruzalemu. Još uvijek djeluje na Hebrejskom sveučilištu, gdje je do nedavna radila kao mentor magistrantima i doktorandima. Pozivana je na internacionalne kongrese kao predavač i/ili koorganizator i radi kao *peer reviewer* za stručne časopise.

Usprkos svim tim postignućima Helga je u međuljudskim kontaktima ostala skromna, pristupačna i topla osoba.

Nada Centner Hermanović

ALEL

Zagreb, 15. IX. 1923. – Jadovno, ? VII. 1941.

Piše Ivan Mirnik

Još kao dijete pohadao sam, s vremena na vrijeme, ne prečesto, skupa s bakom ili s mamom obiteljske grobove, ali i grobove glasovitih ljudi na Mirogoju. I prije no što sam naučio čitati, no rjeđe, a češće kad sam to već bio savladao. Katkada smo se uputili i do velikih arkada, gdje počivaju neki od naših predaka i rođaka. I tako sam jednom na spomeniku iznad grobnice, u kojoj počivaju jedan moj pradjed sa svojom drugom ženom, njihova najmlađa kćerka s mužem i njegovom rodbinom, na dnu natpisne ploče pročitao ime ALEL i njegove godine rođenja i smrti 1923-1941. Upitao sam, ne sjećam se više, ili mamu ili baku, da tko je bio taj Alel s tako lijepim imenom. Odgovor je bio da je riječ o jednom vrlo mladom rođaku djedova šurjaka, kojeg su ubili početkom rata. Naravno, onda se mislilo samo na Drugi svjetski rat, a ako je bila riječ o Prvom svjetskom ratu, to se posebno naznačilo. I bilo mi je neobično kad mi se obasnulo da Alel nije pokopan u toj grobnici, a njegovo ime piše iznad nje. Kako sam odrastao, ime Alel i njegove godine rođenja i naprasne smrti počele su me proganjati te sam malo po malo dolazio do podataka tko su mu bili roditelji, budući da su mu majka, Ina Ju(h)n Broda rođ. Ehrlich i tetka Vera Stein Ehrlich bile vrlo poznate i ugledne osobe, kao uostalom i cjela obitelj Ehrlich. Alelovu majku i tetku, sam tek jednom, na tren, upoznao na ulici, i to prije mnogo godina. Mnogo kasnije sam od Branka Polića, koji ga je kao gotovo vršnjaka, ali i njegovu obitelj, dobro poznao, čuo još neke potankosti o Alelu. Nedavno, Milovan, sin Alelove djevojke Ranke Stojsavljević, koju sam također dobro poznao, pokazao mi je jednu tanku kuvertu tužnoga sadržaja: nekoliko Alelovihih fotografija, njegova neka pisma iz 1939. i 1940. god. te posljednje dvije dopisnice, koje joj je pisao iz logora „Danica“ kod Koprivnice 1941. god., kao i jedan članak osobno mi poznatog speleologa Srećka Božićevića u novinama „Večernji list“ od rujna 1966. god. o masovnom grobu pronađenom 1959. god. u jami Golubinki nedaleko Ogulina. Jednoj od mnogih „jama zaborava“ iz 1941-1945. i 1945. god. Ranka je bila i posljednja koja je Alela i vidjela, prije no što je odveden. U istoj kuverti nalazi se i više fotografija ulaska njemačke vojske u Zagreb.

I tako je Alel poprimio i lik, koji mi je do tada bio nepoznat – ukoliko se izuzme veliki portret majke Ine i dječaka Alela, rad Anke Krizmanić u pastelima, kao i još dvije fotografije, koje se danas mogu vidjeti i na internetu: Alel s majkom, tetom Verom, tetkom Benom Steinom i drugima kod Stare lugarnice na Sljemenu, kao i snimka Zvonimira Richtmanna, na kojoj se vidi Ina s lijeva kako čita i mali Alel, s desna, za niskim stolom, kako nešto piše. I portret i fotografije su iz ranih tridesetih godina.

Kako bismo predstavili jednog sjajnog mladića, koji je zarana, naučio i saznao što su pravda i nepravda, što je dobro, a što je zlo, a nije stigao ni odrasti, jer ga je zlo uništilo na najstrašnji način, dajemo prijepise sačuvanih dokumenata. Jedna Alelova dopisnica i dva pisma s bezbrižnog i sretnog skijanja na Pokljuki na prijelazu iz 1939. u 1940. godinu, koje je vješto ilustrirao učitelj skijanja Rudi Stopar, u dubokom su kontrastu s dvije dopisnice, posljednje koje je sastavio u svom kratkom životu, napisane iz logora „Danica“ kod Koprivnice u lipnju 1941. god. Nakon što je hiljadugodišnji treći Njemački Reich dana 22. lipnja 1941. god. napao Sovjetski Savez, s kojim je od 1939. god. imao potpisani pakt o nenapadanju, zatočenicima u „Danici“ nije više bilo spasa. Prema postojećim podacima, odvedeni su u drugi logor, zlokobnog imena „Jadovno“, kod Trnovca, nedaleko Gospića i tamo smaknuti, po svoj prilici tijekom srpnja iste godine.

I. Dopisnica, Pokljuka, 28. XII. 1939. god. (pisano zelenom tintom) (poštanski žig: Pokljuka/28.XII.39)

Gospojica Ranka Stojsavljević, Zagreb, Šrotova ul 23

Sa lijepe sniježne Pokljuke rado Te se sjećam i želim Ti Sretan Božić i Novu Godinu. Tvoja Vlatka

Draga Ranka! Evo, ovdje se poslije smučanja lijenčarimo po krevetima, mnogo jedemo (naročito Vlatka) i odlično se zabavljamo. Pisali smo i Maji, i nadamo se da ste i vi na Sljemenu i da već dobro smučaš! Kod nas ima mnogo snijega i sunca, pa svi uživamo. Srdačno Te pozdravlja i Smok Alel

(potpisi:) Jelka Fuhrmann; Stopar Rudi; Zora; Tea Fuhrmann; A. Flaker; Pozdrav Maja

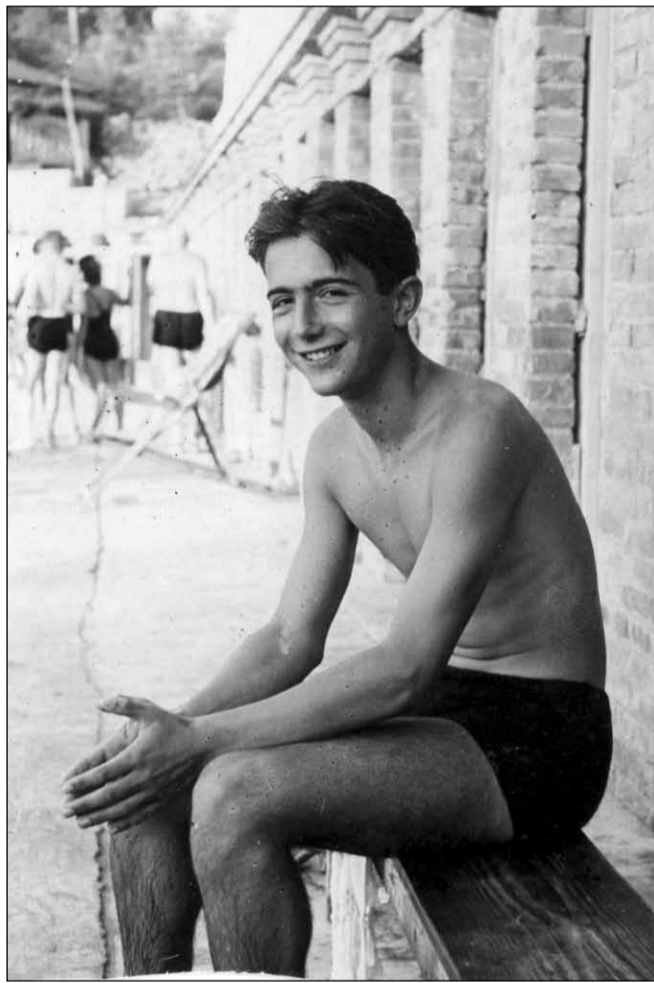
II. Pismo, Pokljuka, 28. XII.1939. (pisano crnom tintom, popraćeno crtežima) (poštanski žig: Bled/30 XII)

(omot:) Sport-hotel Pokljuka/Gđica Ranka Stojsavljević. Zagreb, Schrottova 23 (?)

Pokljuka 28-XII-39

Draga Ranka!

Evo nas, cijela banda, na Pokljuki. Uživamo u divnom snijegu i suncu, jedino je malo hladno, minus 23.

Aleksandar Savić – Alel u Malinskoj

A što jse to Tobom? Maja je rekla da s Tvojom nogom nije sve u redu. Valjda je već dobro? Šteta da nisi zadnjih dana bila s nama. Kako pričaju u Zagrebu imade također snijega pa si valjda sa Majom na Đ.D. A sada, ako Ti nije dosadno opisaću sve što se s nama dogodilo. Sjećaš li se one gospođe koju smo sastali na uglu Jurišićeve ulice za koji sam ti rekao da je učiteljica i koja je trebala s nama na Sljeme? Ona je organizirala grupu djevojaka čiji roditelji ne skijaju a svoje kćeri ne puštaju same, i otišle na Pokljuku. Među ostalim, tu je i Tvoja kolegica Vlatka. Dakle u Zgb-u smo se u subotu svi rano ujutro sastali na kolodvoru. Tu su i dvije sestre Furhmann. Mlada, Tea je išla sa mnom u osnovnu školu. Živa je ko mali vrag i dosta zgodna. Vrlo je mala, pa da to nadoknadi, riše elegantne dame u krasnim haljinama. Ide u trg. Akademiju, a ovdje je u smučarskom tečaju, dosta slabo skija. Njena starija sestra, Jelka je svršila trg. Akademiju. Dosta je velika, malo koketna. Šminka se i lijepo pjeva, ali samo šlagere. Kad joj zgodni Slovenci hofiraju, koketno bježi. Treća je osmoškolka Zora Kreutzer, najozbiljnija od sviju. Puši sasvim dobro skija. Ona i Jelka su svaki dan sa Sašom Flakerom i samnom na izletima. Maja B??? ide u IV razr., lijepa je i ima crvenu kosu. Voli plesati, a kad skija svaki čas se baca u snijeg, pa čeka da je netko digne. Mjesto da uči, čita neke ljubavne romane. Inače je vrlo zgodna. Tvoju Vlatku valjda sama bolje poznaš. Mnogo formalno ždere. (O žderanju posebno poglavlje.) Vera Balaš, sedmoškolka, o kojoj ne bih ništa znao reći. Mira-Sonja (to je jedna osoba) je beogradska šestoškolka, prava hajdučica. Ona je jedina osim donekle Zore „naša“. Vrlo je zgodna, upoznao sam je već ljeti. Od dečka je ovdje Saša, koji je bez Petra vrlo zgodan.

Ovo je slika koje ćeš vrlo teško razabrati. Trebala bi predstavljati našu livadu, na kojoj se zaista teško može razumjeti što de događa. Osim saše je ovdje i Ivica Truković,

debeli „laf“ sa Zrinjevca, jedan „mali“ koji izgleda kao da ima 12-14 god., a tvrdi da imade 16. Ima i nekoliko zgodnih Slovenaca, koji su većinom ovdje na treningu za skokove i nekologo skijaših učitelja. Naravno, sjajno voze a i na večer dobro plešu.

Svi se skupimo na ŽDERANJU u 5h poslije podne, smrznuti, gladni i dobre volje. Sastajemo se u sobi, gdje spavaju 5 puce, koje imaju masu finih stvari za jesti. Pozivaju se naši i Slovenci pa onda žderemo. Za sada ima Vlatka rekord. Kad smo se najeli, ili pjevamo, ili se mlatimo jastucima ili igramo jednu blesavu igru, koju se Vlatka izmislila i napravila. Sastoji se u tome da ima masu pitanja i odgovora koje se pomiješa i onda vuče. Na pr.: - Pereš li se? Odgovor. – Kad sam u zatvorena u ormaru, i slično. Svaki dan smo nadobudni i tvrdimo da ćemo učiti odnosno čitati. Pročitamo nekih 4 stranica, ali dalje ništa. U početku sam sa Sašom probao učiti ruski, sasvim je dobro išlo. Ali već smo prestali.

Isto tako smo nadobudni i sa ustajanjem. Sutra polazimo u ½ 9 na ovaj ili onaj izlet. Naravno u ½ 10 smo još svi na fruštuku. Do sada smo napravili nekoliko divnih izleta. Na primjer, predstavim si krasnu ogromnu livadu sa divnim mekanim neizvoženim snijegom koji reflektira divnu krasnu plavu boju neba i sunca. Sunce je tako jako da se usprkos silne zime možemo vani leći i sunčati. Jedne večeri je bila tako divna mjesečina da smo išli na večer smučati. Bilo je divno.

Ustajte vi zemaljsko roblje! Najednom se čuje sa jednog kraja stola, pričaju se stari vicevi o Moricu, opće postale je tako živo i bučno da Ti ne mogu dalje pisati. Pozdravi sve drugove i drugarice koje vidiš, naročitu Maju, Oskara i Ljubu!

Srdačno Te pozdravlja i Smuk, Smuk, Smuk!!!!

Alel.

Zdravo! Sonja

Draga Ranka!

Izgleda da Ti je Alel opširno i slikovito opisao naš ovdašnji boravak, pa za mene nije ostali više ništa. Uostalom u Zgbu ćemo se jednog dana sresti i ispričaćemo se. Nadam se da si moju kartu već primila, i da je kod Tebe sve u redu. Dolazim 3 ili 4-I- u Zgb i onda me jednog dana u podne nazovi (32-8-95)! Biće mi veoma drago! Za sada više ništa; do viđenja

Vlatka

P.S. Piši nam, nestrpljivo očekujemo poštu.

Pozdrav Maja Barmaper (?)

Tea i Vera Matoš (?)

Carry Dostal (?)

Sport-hotel/Pokljuka kod Bleda.

III. Pismo, Pokljuka, 4. I. 1940. (pisano crnom tintom, popraćeno crtežima) (poštanski žig: Bled/5.I)

(omot:) Sport-hotel Pokljuka/Gđica Ranka Stojsavljević. Zagreb, Schrottova 23

Pokljuka. 4. I. 40

Draga Ranka!

Ne čudi se da Ti opet pišem, ali znaš, fališ mi mnogo i Ti i Maja i Ljuba i Oskar i cijeli bivš. „DSR...“ Naročito sada kad su osim Zore i Saše svi otišli. Zapravo Ti i nemam toliko pisati, sigurno Ti je Vlatka sve pričala. Znaš da me je ona ugodno iznenadila? U početku sam mislio da je prava zrinjevačka „lafica“, a kasnije se ispostavilo sasvim obratno: vrlo je zgodna; ni ne lumpa kao ostale puce, a voli (kao i ja) rano ići spavati. Tako smo na primjer na Silvestrovo bili već u 10 u krevetu, jer smo htjeli Novu godinu dočekati na divnom izletu, na Lipanjci, odakle je krasan izgled na sve strane: misliš da možeš, ako se malo ispružiš dohvatiti Triglav, da možeš bez teškoće skočiti na sve vrhove Julijskih Alpa, a da malim zaletom i na Kravanke, Kamniške Alpe i Austriju! Ali vrag Te odnio, nikad mi nedaš mira! Kad smo vidjeli jedan krasan zalaz sunca, bilo mi je užasno žao da i Ti nisi s nama. I na Lipanjci, i na livadi. Zaista bi uživala! Ali na Uskrs moramo nekuda zajedno! Hoćeš li? Zapravo je bilo vrlo pametno da smo na Silvestrovo išli spavati: dečki su bili pijani, prosti, neugodni i glasni, tako

da je pucama bilo vrlo neugodno. A možeš si misliti kako bi se ja dosađivao!

Jedno dana smo imali smolu. Saša si je nategnuo nogu, Zora je razbila daske, Mira se nabila itd. To je Rudi Stopar (= 100 par) uzeo za temu ove slike. Ali tako opasno ipak nije bilo... Rudi Stopar je skijaški učitelj, zgodan mladi dečko, koji je cijelu salu iskitio za Silvestrovo za karikaturama. Zgodno riše, zar ne?

Čuo sam da nisi s Majom na Sljemenu. Zapravo sam ja svinja, zar ne? Tvoje (odnosno Magdine) skije su kod nas pa se ne možeš skijati. Ili si bila takko pametna i bila po njih? Baš bi šteta bilo da se uopće nisi skijala. Ali sada kad se vratim ćemo često ići na Sljeme. Hoćeš li? Vratitiću se tek u subotu. Molim te, ako vidiš Vlatku kaži joj to, i moli je da i ostale puče obavijesti, jer smo se trebali sastati u subotu popodne kod nas, kao „ugodno sjećanje na Pokljuju“. Nazvaću ih čim se vratim. Moraš i Ti doći na tu „slavu“!

Tamo, na Lipanjci, ispod samoga vrha imadu dečki od S. K. Ljubljana svoj trenine. Vrlo su zgodni, sami kuhaju i pospremaju, divno im ide. Možda ću i ja nagodinu onako. Moram se žuriti, jer će pošta skoro otići. Dakle, pozdravi Maju, Vlatku, sve zajedničke poznate i prijatelje.

Srdačno te pozdravlja, smuk i zdravo Tvoj

Alel.

Ovo je malo bolje narisano nego u prošlom pismu, zar ne? To je naš smučarski učitelj Rudi Stopar narisao!

IV. Dopisnica, Koprivnica, 5. VI. 1941. (pisano olovkom) (poštanski žig: Koprivnica/5/11 VI.41.9)

Gđica Ranka Stojšavljević, Zagreb, Schrottova 23.

A. Savić, Koprivnica Ustaški dom, Radni logor.

5.VI 41. Br. 2

Draga Ranka, sutra je tjedan dana od kada smo stigli. Već smo se navikli, i stvari higijene i hrane, koje smo do sada smatrali nemogućima, već smatramo običnima i svakodnevnim. Važno je da svaku kartu potvrdiš! Traži od Danka i mame vijesti, i daj ovu kartu Saši. Ovdje ima sjajnih ljudi, i među dečkima i među seljacima, koji su u većini. Rad nas veseli, i ne umara suviše. Ovdje nam svako pismo mnogo znači. Novine šaljite!

Srdačno sve pozdravi! Voli te Alel.

V. Dopisnica, Koprivnica 23. VI. 1941. (pisano olovkom) (poštanski žig: Koprivnica/5/24 VI.41.16)

Gđica Ranka Stojšavljević, Zagreb, Schrottova 23.

Koprivnica - Danica 23-VI-41.

D. R.

Veselim se sa Tvojom kartom, i zavidamo vam na Savi. S nama je jedan stari ...ćevac, - Ivo Klein, pozna Magdu, Veku, Tončija i tebe, i sve pozdravlja. Branko se ošišao, izgleda 5 godina mlađi i pravi dečec. Konačno su počela preslušavanja seljaka, pa se nadamo da će naskoro biti pušteni kući. I mi se nadamo oko prvoga. Ivo Koller me razočarao. Mekan je. Jučer smo imali mali veseli program, dapače smo isposlovali na ½ sata harmoniku.

Pozdravi sve, naročito Maju, Ivo, Tončija, Veku, Sašu, Veru i Danka! Zdravo! Alel.

Danas više ni od koga ne možemo više saznati tko su bili sve te djevojke i mladići, jer nemamo nikoga koga bismo mogli pitati. Ranka Stojšavljević (*Darugar, 9. XII. 1922 - +Zagreb, 15. VI. 1997) preživjela je rat, udala se i rastala, studirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu povijest itd. Po diplomi radila je dvanaestak godina kao asistent glasovitog i omiljenog profesora Josipa Matasovića - „Matajzla“, kako ga je od milja zvala Dr. Miroslava Despot, odnosno Fricika Blis, dobra prijateljica Vere i Ine Ehrlich - potom u Državnom arhivu, neko vrijeme u turizmu, a prije umirovljenja više godina u Arhivu grada u Zagrebu. Aleksandar Flaker, jedan od veselog društva na Pokljuki, umro je 2010. god. A mogli smo ga zamoliti za još mnoge podatke i sjećanja na Alela, jer je dolazio gotovo na sva predavanja svih šest knjiga Branka Polića! O Alelu je A. Flaker dirljivo napisao sljedeće retke:

Aleksandar Savić (Švarc), tj. Alel, moj najbolji prijatelj, pojavio se u sedmom be s prezimenom kakvo je, navodno tražio njegov stric, jugodiplomat u Švicarskoj? Prezime Švarc imao je po ocu Milivoju, zubaru s ordinacijom u blizini naše škole. Majka mu se prezivala Ina Schwartz-Ehrlich, koju kao književnicu i prevoditeljicu poznajemo kao Inu Jun-Broda, pri čemu je ime Jun uzela prema nevjenčanom partneru koji je stradao uskoro poslije Alela, ljevičarskom novinaru koji je vjerovao da će ga nova vlast poštedjeti kao »disidenta«. Tada nisam još znao što taj pojam znači, ali sam pretpostavljao da se bio na neki način distancirao od komunističke stranke? Broda je pak prezime njezina austrijskog muža s kojim se upoznala u Italiji. Naime, poslije gubitka sina i prijatelja, shvatila je da mora napustiti Zagreb i otišla je u Split, a s partizanima se kao bolničarka (?) povukla u Italiju i odatle stigla sa suprugom u Beč. Partizanskom razdoblju posvetila je zbirku prijevoda Die schwarze Erde. Alel je ostao njezina trauma, a s njome je ostao i odnos prema meni kada bi me zvala svojim »posinkom«, a to vrijedi i za Alelovu djevojku Ranku Stojšavljević kod koje je očito bila depnirala i dio svoje likovne zbirke. Tih se slika sjećam i iz njihova stana kao što se sjećam i kuće Ehrlichovih na Josipovcu (današnji dječji dom). Alel nas je pozivao onamo i igrali smo se vrtu. I danas kada prolazim ulicom Ivana Gorana Kovačića hvata me težak osjećaj gubitnika: bile su to godine igre, ali i povijesnog poigravanja sudbinama. Moram dodati još nešto: Ini i Veri Stein-Ehrlich, objema sestrama, »vraćena« je, u zamjenu za Josipovac, kuća u Visokoj s krasnim pogledom prema Tuškancu.

Alel bio je samo nadimak, tepanje jednog malog djeteta. Prava osobna imena, još ljepša od nadimka, bila su mu Aleksandar Ariel. Bio je drago veselo dijete, vrlo darovito. Kad se htio igrati sa svojom daljnjom rođakinjom, bolje reći svojtom, Bojanom (Bojkom) Tomić (kasnije Gnječ; *Zagreb, 19. III. 1924 - +Binningen/

Anka Krizmanić: Ina i Alel

Basel, 19. III. 2015), unukom Gizele Grünwald rođ. Alexander, molio je majku da mu dozvoli igrati se s onom „farbicom“. Tridesetih godina otac mu Milivoj Schwartz promijenio je prezime u Savić, pa se na internetu može o Alelu naći dosta podataka, pod tim prezimenom, sabranih od njegovih vršnjaka i rođaka, no ti podaci su daleko od svega onoga što bismo o njemu morali saznati. Daljnja istraživanja u pisanoj ostavštini njegove majke Ine, kao i tetke Vere moglo bi se naći na nove podatke.

Mnogo više zna se o Alelovoj majci, Ini Jun Broda (Zagreb, 18. IV. 1899 - Zagreb, 16. VIII. 1983), prevoditeljici i književnici na više jezika, kao i o njejoj starijoj sestri Veri Stein Ehrlich (Zagreb, 4. X. 1897 - Zagreb, 9. VIII.1980), svjetski poznatoj socijalnoj antropologinji. Obadvije bile su vrlo lijepe u mladosti, a profinjene crte lica ostale su im i u starosti. Stekle su velikom lakoćom, tako rekuć igrajući, vrhunsko obrazovanje, kakovog danas nigdje više ne susrećemo. Prije raznovrsnih studija u Zagrebu i inozemstvu naučile su nekoliko jezika, pohađale muzičku akademiju, plesnu školu itd. A o ugladenom, otmjenom, skladnom ponašanju da ne govorimo. One su tu sjajnu tradiciju iz Austro-ugarske monarhije, pravog Eldorada za Židove, prenesle daleko u dvadeseto stoljeće.

A i cijela obitelj Ehrlich pripadala je zagrebačkoj gospodarskoj i kulturnoj eliti: bila je to prava dinastija s brojnim svestranim članovima, koji su udarili svojevrstni pečat toj epohi te ostavili trajnoga traga u Zagrebu. Otac Vere i Ine bio je građevni poduzetnik ing. Adolf Ehrlich (Našice, 3. IX. 1865 - Zagreb, 3. VI. 1935), a majka Ida rođena Eisner (1858 - Zagreb, 14. IV. 1941). Inin prvi muž - otac Alelov - bio je Milivoj Schwartz, koji je preživio Holokaust. Zabilježeno je da je kao izaslanik zagrebačke Židovske općine pokušao doći u Jadovno, no dalje od Gospića nije smio. Poslije se preudala za Fritza, odnosno Miroslava Ju(h)na (1897 - 1941), zubara, brata kipara Hinka Ju(h)na (Podgorač, 9. VI. 1891. - Zagreb, 5. IX. 1940), ali je i on stradao za vrijeme Drugog svjetskog rata u nekom od logora. Poslije rata Ina se udaje za poznatog austrijskog kemičara i fizičara Engelberta Brodu (*Beč, 29. VIII. 1910 - +Hainburg an der Donau, 26. X. 1983), brata političara i ministra Christiana Brode (*Beč, 12. III. 1916 - +1. II. 1987), pa je dugo vremena živila i djelovala u Beču. Vera se pak udala za liječnika-internista, ali i psihologa Dra. Benna Steina, koji je također ubijen u nekom logoru.

Ina je poslije rata pošla u okolinu Gospića, prema Trnovcu, gdje se kratko vrijeme 1941. god. nalazio skupni logor Jadovno, kamo je po svoj prilici dopremljen i smaknut Alel. Bila je jedna od majki bez broja, koje su tijekom 20. stoljeća izgubile sina jedinca. Kako je o Ini i Veri napisao jedan njihov rođak: „Bile su to briljantne i nadasve drage žene, svaka na svoj način. Nisu imale mnogo sreće u životu, svakako ne onoliko koliko su zaslužile, ali su se hrabro borile i imale pozitivan pristup svemu i svakome (skoro svemu i svakome). Teta Ina nije nikada uspjela prežaliti Alela, što je i razumljivo, a isto tako ni Vera.“

Dr Ivan Mirnik je arheolog, stekao stupanj doktora filozofije (povijesnih znanosti) na Arheološkom institutu Sveučilišta u Londonu 1978, auctor 307 znanstvenih i stručnih radova s različitim tematikom (arheologija, numizmatika, povijest, spomenička zaštita i sl.)

Vera Stein Ehrlich, njezina sestra Ina, doktor Benno Stein, Alel i društvo na planinarenju

JAKE ŽENE

Dona Grazia Nasi – žena koja se suprotstavljala kraljevima

Piše Vesna Domany Hardy

Zahvaljujući naslijeđenom ogromnom bogatstvu, ali još više vlastitom talentu, ova je žena doprla je do najviših stepenica suvremenog europskog društva a da pri tom nije zaboravila svoj narod

Prije nekoliko godina objavila sam u Haku i u londonskom magazinu Jewish Renaissance prikaz knjige/doktorske dizertacije Andree Aeleon Brooks, lektorice na sveučilištu Yale i istovremeno novinarku New York Timesa. Knjiga je posvećena životu i djelu izvanredno sposobne i vrtoglavo uspješne žene, Grazie Mendes Nasi pod naslovom: "Žena koja se suprotstavljala kraljevima /Život i doba Done Grazie Nasi, židovskog vođe u vrijeme renesanse/". (The Woman who Defied Kings; Life and Time of Dona Grazia Nasi/ A Jewish Leader during the Renaissance" izd. Paragon House, New York, 2002). Knjigu posvećenu ovoj velikoj ženi, premda se radi o naučnom radu, čita se kao najzabudljiviji pustolovno povijesni roman iz vremena inkvizicijskih progona i istovremene renesansne prosvijećenosti, prepun zanimljivih ličnosti, susreta, opasnih putovanja, bijegova, intriga kako obiteljskih tako i političkih dokumentiranih u dvorskim, državnim ili sudskim spisima i privatnim prepiskama. Autorica koristi mnoštvo materijala na 13 raznih jezika pronađenog u arhivima nekoliko različitih zemalja uključivši obilje dokumentacije iz dubrovačkog arhiva o njenom boravku u Republici i dugotrajnom međusobnom poslovanju. Za svoj istraživački rad na povijesti Sefarda gospođa Brooks je do sada mnogostruko nagrađivana u Izraelu i u USA.

Neobično je da se izvan židovskih krugova malo zna o renesansnom liku ove izvanredne žene, a jedan od mogućih razloga je status *konverzosa* Beatrice Mendes odnosno Done Grazie Nasi. (pod *konverzos*, marano ili "novi kršćani" misli se na nasilno, pod prinudom smrti pokrštavane Židove Iberijskog poluotoka, na njihove potomke, bjegunce, prognanike i žrtve katoličke inkvizicije od 15. - 19 stoljeća). Danas kad se mnogi istraživači ozbiljno bave psihologijom stanja dvojakosti u načinu razmišljanja i egzistencije preobraćenih Židova, poraslo je zanimanje za proučavanje njihovih pojedinačnih povijesti. No teško da se nečija povijest može usporediti sa životnom pričom Beatrice Mendes Nasi. Zahvaljujući naslijeđenom ogromnom bogatstvu, ali još više vlastitom talentu, ova je žena doprla do najviših stepenica suvremenog europskog društva, a da pri tom nije zaboravila svoj narod kojem je ustrajno cijeli život pomagala na sve moguće načine. Prisljeni na lutajuću egzistenciju i prijetvornost da bi se održali, život prognanika s Iberijskog poluotoka odvijao se stoljećima na rubovima prihvaćenih društvenih kategorija. Neprihvaćani od kršćanskih sredina u kojima su sumnjičeni i često optuživani za herezu, ovi "novi kršćani" istovremeno su bili odbacivani od strane etabliranih židovskih zajednica kad bi se, jednom van domašaja inkvizicije vratili staroj vjeri. No kad bi u tome uspjeli, pravovjerni Židovi smatrali bi ih nečistima i nepostojanima kao bivše kršćane. Stoga je prijetvornost i ambivalentnost karaktera postalo prirodno stanje načina razmišljanja konverzosa, njihova ponašanja i načina života. Izvrstan primjer je Dona Grazia Nasi koja je kao *konverzos* odnosno kršćanka neupitno svugdje bila prihvaćana radi svog bogatstva, da bi se konačno nakon godina lutanja staložila tek u Istanbulu kad se mogla definitivno vratiti judaizmu.

Dona Grazia Nasi Mendes rođena je kao Beatrice Luna u Lisabonu 1510., kamo se njena obitelj Benveniste, poznatih dvorskih liječnika španjolskog dvora, sklonila nakon prisilnog pokrštavanja u Španjolskoj. Bila je vrlo mlada kad su je udali za starijeg rođaka, trgovca i bankara Francisca Mendesa koji je nakupio veliki imetak uvozom bibera i ostalih mirodija iz Indije imajući za to monopol u ime portugalskog kralja. Francisco, u Portugalu poznat kao "Grand Maran", umro je kad je Beatrice imala samo 26 godina ostavljajući joj brigu o njihovoj sedmogodišnjoj kćerki, mlađoj sestri Briandi i odgovornost o ogromnom obiteljskom bogatstvu. U tom trenut-

Portret Done Grazie Nasi

ku počinje njena priča poslovne i hrabre žene i dobrotvorke koja usprkos nevjerojatnih poteškoća, putovanja po cijeloj Europi, čestih bijegova i vrtoglavih obrata uspijeva vlastitom vještinom sačuvati bogatstvo obitelji, ne samo za njenu korist već na dobrobit svojih sunarodnjaka, portugalskih *konverzosa* i židovskog naroda općenito.

Kad je nakon smrti Francisca Mendesa u Portugalu došlo do porasta inkvizicijskih progona "novih kršćana" optuživanih za judaiziranje, Beatrice je uspjela pravovremeno izbjeći inkviziciji krenuvši na put u Englesku pod prividom kratkog poslovnog putovanja na koje je povela svoju kćer i mlađu sestru Briandu. Njen pokojni muž i njegov brat Diogo bili su vlasnici banke Mendes u Antwerpenu, kuće koja je tada kreditirala mnoge europske vladare uključivši i engleskog kralja Henrika VIII, o čemu postoji sačuvana prepiska. Kad je stigla u Englesku saznala je za tajnu mrežu skloništa koje su za bjegunce od inkvizicije organizirali i financirali njen pokojni muž i njegov mlađi brat Diogo. Ta mreža vodila je iz Portugala preko Engleske, Holandije, njemačkih gradova i Venecije odakle su organiziranim brodovima prebacivani u tursko Carstvo. U knjizi pratimo put Beatrice kroz Europu 16. stoljeća na kojem ona susreće razne vladare i gradske poglavare s kojima pregovara o dugovanjima, doprinosima i kreditima i daje garanciju o financiranju postojeće mreže utočišta za pomoć bjegunaca od Inkvizicije, koju je održavala do kraja svog života.

Kad je stigla u Veneciju, tada sijecište putova istoka i zapada, kao bogata bankarica i bankarska nasljednica naišla je na dobrodošlicu i ponudu da tu ostane. U renesansnoj i bogatoj Veneciji zadržala se dvije godine i živjela raskošnim životom grada u palači nedaleko crkve Sv. Pavla. No pred kraj druge godine života u Veneciji, upravo u vrijeme kad papa i Inkvizicija vrše pritisak na talijanske države gradove zahtijevajući od svih beskompromisni progon heretika, njena mlađa sestra Brianda, ujedno udovica njenog šogora Dioga, zahtijeva pola bogatstva obitelji Mendes i prijavljuje stariju sestru venecijanskim vlastima kao potajnu Židovku koja vodi tajne pregovore sa Sulejmanom veličanstvenim o prijelazu

u tursko Carstvo. Razlog razdora među sestrama bila je Diogova oporuka kojom je ostavio cijelo bogatstvo, poslovanje i odgovornost za banku Mendes sposobnoj i odgovornoj Beatrici. Štoviše imajući u nju apsolutno povjerenje postavio ju je za skrbnicu svojoj rastrošnoj ženi Briandi i njihovoj malodobnoj kćeri.

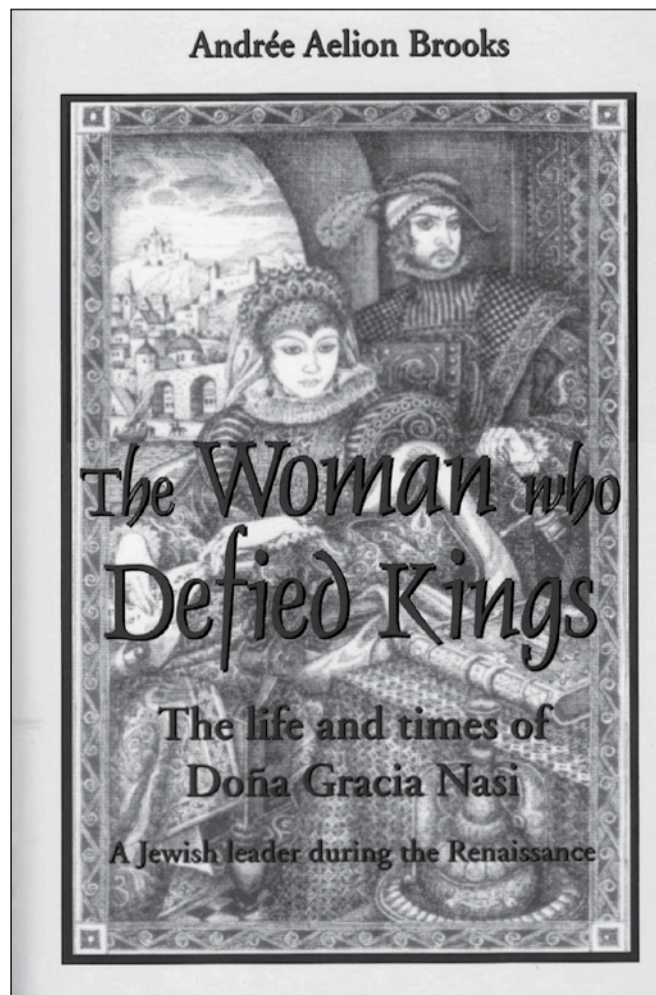
Preko svojih veza Beatrice na vrijeme saznaje o sestri-prijavi i uspijeva zajedno sa svojim bogatstvom i kćerkom izbjeći hapšenje i plijenidbu imetka odlaskom u Ferraru, gradu državi vojvoda d'Este. Kao napredni renesansni vladari vojvode d'Este su od prvih progona Židova u Španjolskoj na početku 15. stoljeća već pružali dobrodošlicu u svom gradu bogatim i prosvijetljenim iberijskim Židovima i konversosima. Tu su našli utočište mnogi vodeći iberijski židovski intelektualci i mogli u miru nastavljati svoje umne aktivnosti. Kad je stigla u Ferraru, gdje ju je vojvoda Ercole srdačno primio, Beatrice Mendes počinje okupljati u svom salonu pisce i naučenjake da bi postala njihova pokroviteljica i muza. Podržava ih u stvaralačkom radu, pisanju, prevodenju i izdavanju knjiga. Za nju je to bila prilika podržati talentirane izdanke svog proganjanog naroda na način kojim će njihova djela obogatiti duhovni život i pružiti nadu narušenim egzistencijama prognanika.

Za vrijeme boravka u Ferrari Beatrice otkriva svoj talent za liderstvo, sposobnost koja se mogla iskazati u otvorenoj i prosvijetljenoj atmosferi tadašnje Ferrare. Za njenog boravka u tom gradu poznati židovski pisac Samuel Usque piše dirljivu posvetu njenoj toplini i suosjećajnosti opisujući ju kao "ti si srce u tijelu našeg naroda...jer si uvijek pokazivala da više od svih drugih suosjećáš s patnjama našeg naroda", i dodaje da to ne govori samo zato što je postao njen štitićenik, već zaista vjeruje da "tvoje će ime i sjećanje na tvoju dobrotu zauvijek ostati sačuvano u srži naših kostiju". Ništa manje nego četiri knjige štampane nakon njenog odlaska iz Ferrare sadrže vrlo osobne posvete njenoj leaderskoj sposobnosti. To su redom: Ortensio Lando u satiri "Dialog" štampanoj u Veneciji 1552; Usqueove povjesne lamentacije za židovski narod objavljeno u Ferrari 1553: *Utjehe patnjama Izraela*; zatim prijevod Biblije s hebrejskog na španjolski objavljen u Ferrari 1553. Poznat kao *Biblija iz Ferrare* kao i pastoralni roman Bernardima Ribiera: *Menina I Moca*, objavljen u Ferrari 1554. I još nekoliko pisaca zahvalno spominju njeno pokroviteljstvo.

Susreti s toliko mnogo darovitih pisaca uz izdavače i štampare kao Yom Athias i Abraham Usque, te nadarenim sunarodnjacima drugih profesija, bili su dovoljno opravdanje i temelj na kojem je Beatrice Mendes razvila svoj salon u najboljem renesansnom stilu i tradiciji. Za šest godina, koliko je provela u Italiji, njene veličanstvene palače privlačile su mnoge naučenjake, pravnike, liječnike, štampare, pisce proze i pjesnike uz uobičajne posjete raznih ambasadora i aristokracije, a česti je gost bio i sam vojvoda Ercole. Jedan od njenih redovitih posjetitelja bio je Antonio Musa Brasaoli, sveučilišni profesor u Ferrari i vojvodin osobni liječnik, poznatiji kao naučenjak po svojim opažanjima i pokusima na području farmacije, biologije i botanike. Poštovanje i visoko mišljenje kojim je uvažavao Beatrice Mendes, njene ideje i erudiciju vidljivo je iz njegovih djela koja su prevedena na njemački i koja su kružila Europom.

Povijesni istraživači nisu se mogli složiti godinama da li se Beatrice otvoreno vratila judaizmu za vrijeme boravka u Ferrari gdje joj je vojvoda to ponudio i dopustio da u svojoj kući ima sinagogu. Istraživanje Andree Brooks pokazuje da to nije bilo tada, budući je tada primila garantno pismo o slobodi kretanja od pape koji ju oslovljava na uobičajeni način kao "dragu kćer u Kristu". Kad se na kratko vratila u Veneciju, prije svog odlaska u tursko carstvo, njen se život nastavio u stilu plemenite kršćanke, a ne kao Židovke, u kom bi slučaju bila prisiljena na život u getu. No nema sumnje da je sa Židovima u getu održavala vezu, ako već ne zbog novčanog poslovanja, sigurno je da je odmah iza njenog odlaska španjolska sinagoga u getu primila novac za izgradnju. Jedan od razloga da nije još u Italiji otvoreno prešla na staru vjeru sigurno je bio uzrokovan poslovnim razlozima jer bi time ugrozila svoj imetak. U tom bi slučaju njeni duž-

Andrée Aelion Brooks

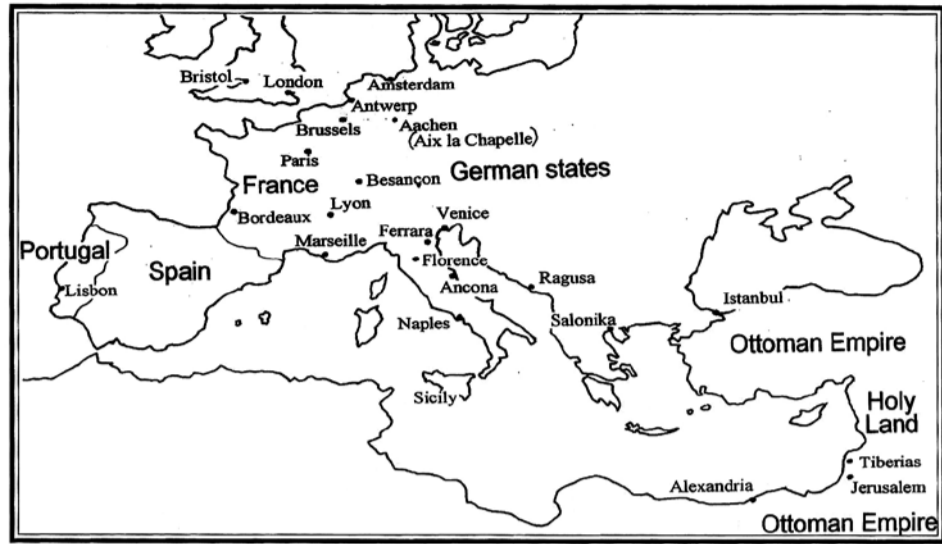
nici mogli anulirati sva dugovanja pod isprikom da je Židovka, kako joj se dogodilo s kreditima I dugovanjima u Francuskoj, čim su u Istanbulu ona i njen nećak Don Josef javno prešli na judaizam.

Usprkos pokušaja vojvode Ercolea da pomiri zavađene sestre, dvije godine nakon odlaska iz Ferrare još nije bilo traga njihovoj pomirbi dok se sretno razdoblje u Ferrari naglo prekida dolaskom epidemije kuge. Kako su kršćani uvijek za kugu okrivljavali Židove kao i lutajuće prognane "nove kršćane" kojih je Ferrara bila puna, narod se u Ferrari pobunio zahtijevajući od vojvode da ih se progna iz grada. Vojvoda se ispričavao svojim štićenicima ali nije imao izbora pa je obećao organizirati brodove koji bi ih prevezli u tursko carstvo. Beatrice još ne kreće na taj put, već se vraća u Veneciju gdje ubrzo dolazi u sukob s vlastima zainteresiranima da njen imetak ostane na dohvatu Republici. Nakon mnogih prosudbi i odlaganja, Beatrice je prisiljena prihvatiti zahtjev vlasti da pohrani u venecijskim trezorima svotu od 100 000 dukata kao naslijeđe Briandinoj kćeri uz određen iznos odštete samoj Briandi. O tim pregovorima postoji u arhivu u Veneciji cijelih 40 stranica pisanih rukom državnog bilježnika. To su dobro dokumentirani računi iz kojih se jasno razabire način suđenja, trgovanja i općenito tadašnjeg novčanog poslovanja. Međutim ona ne ostavlja u trezoru gotovinu već mudro obavezuje sve svoje dužnike među venecijskim trgovcima da svote koje joj duguju imaju do određenog roka položiti u gradski trezor. U svakom slučaju njena prepiska sa Sulejmanom veličanstvenim urodila je plodom te je u Veneciju stigao njegov poslanik, čauš, radi posredovanja i organiziranja njenog odlaska u tursko carstvo zajedno sa svim bogatstvom.

Na odlasku iz kršćanske Europe venecijskim brodom stigla je prvo u Dubrovnik gdje je lijepo primljena i gdje je vodila pregovore oko raznih koncesija s dubrovačkim vlastima. Budući da u Istanbul nije stigla do 1553, vjerojatno je provela zimu u Dubrovniku prije nego što je krenula dalje. U gradu je imala svoje agente i poslove. Uzimajući u obzir značenje kuće Mendes u pomorstvu i opseg poslovanja koje je bila u stanju pribaviti, ne začuđuje dobrodošlica kojom su je primili Dubrovčani. U gradskim arhivima njeno ime se spominje prvi put u studenom 1552 kad su njeni agenti Izak Ergas i Abner Afari, u gradu još prije njenog dolaska, započeli pregovore s vlastima. Za nju je bilo bitno utemeljiti solidne

poslovne odnose s gradom jer je Dubrovnik omogućavao najkraći i najsigurniji morski put iz Italije za robu usmjerenu za Balkan i Levant. Zbog toga je bilo važno da stekne kreditnu koncesiju carinskih poreza za najmanje šest mjeseci, koju je trebala isplaćivati za svu robu koju bi željela uvesti preko ove važne i strateške luke. Od dubrovačkih je vlasti tražila garanciju da će svaki ugovor važiti bar pet godina. Zatražila je dozvolu za najam magazina za svoju robu u tranzitu kao i imunitete od plijenidbe njenih dobara pod bilo kakvim izgovorom. Zatražila je dozvolu da njeni agenti mogu slobodno živjeti u gradu, izvan geta. Kad je od grada dobila sve privole obavezala se isplaćivati kaznu od 500 dukata u slučaju da njeni brodovi koriste neku drugu luku. Njeno poslovanje s gradom mora da je bilo uspješno jer su Dubrovčani bez problema 1557. obnovili ugovor s njom, posebno jer je u Istanbulu kreditirala njihovog ambasadora i posredovala kod sultana za njihov račun.

Iz Dubrovnika je krenula kopnom u pratnji janjičara koje je poslao sultan. Put je vodio južno od Drača starom rimskom cestom, Via Ergatia, preko planina i pokraj Ohridskog jezera do Soluna. Kad se zaustavila u Solunu mnogi portugalski i španjolski Židovi koje je spasila, a mnoge i osobno poznavala, pozdravili su je kao kraljicu. Na kraju njen ulazak u Istanbul opisuje Andres Laguna, ratni zarobljenik iz Segovie tada u Turskoj: "Jednog dana jako bogata portugalska dama imenom Beatrice Mendes ušla je u Konstantinopol s četrdeset konja i 4 trijumfalne kočije pune dama i španjolske posluge... ona živi kao španjolski vojvoda jer ima sredstva da tako živi... I dodaje s divljenjem kako ona osobno poznaje sultana koji je s njom u vezi od kad je bila u Veneciji. Drugi jedan promatrač, Nijemac Derscham, piše: "Židovi se jako s njom ponose i zovu je La Signora..." - tu se prvi puta spominje jednostavna titula pod kojom će ju od

Karta Gracijinih kretanja i putovanja po Europi i Turskom carstvu

tada poznavati židovski svijet Čim se u Istanbulu našla izvan domašaja inkvizicije proglasila se Židovkom i ponovo uzela svoje pravo ime Grazia Nasi. U početku joj je sultan dao u najam jednu palaču u Galati, denoveškom dijelu grada. Kasnije je izgradila vlastitu na Bosporu, poznatu kao "Belvedere". Poštovana, imućna i utjecajna Dona Grazia proživjela je u Istanbulu dvadeset godina kao vođa židovske zajednice, popularno poznata kao La Signora. Do kraja života nastavila je pomagati židovske bjegunce, organizirala je fond za otkup zarobljenika od gusara, židovskim trgovcima omogućila je prihvatljive kredite čime im je pomagala u plaćanju teških poreza nametnutima nemuslimanskim podanicima. Izgradila je sinagoge u Istanbulu, Solunu i u Smirni poznate kao La Signora. Kao napredna žena uvela je praksu da svi vjernici turske židovske zajednice mogu moliti u bilo kojoj sinagogi, praksa koja je još uvijek na snazi. Pred kraj života od sultana Selima dobila je dozvolu za osnivanje kolonije za portugalske Židove u Tiberiasu. Bio je to prvi pokušaj nastanjanja europskih Židova u Palestini premda ju projekt nije nadživio. Umrla je u 59. godini u Istanbulu. Do kraja života u njenoj se palači pripremalo obroke za 90 Židova kojima je to bilo potrebno.

Vesna Domany Hardy je novinarka publicistica i prevoditeljica. Živi u Londonu

NOVE KNJIGE

Snažne žene u Izraelu

Daniela Segenreich: *Između devine vune i vrhunske tehnologije, Snažne žene u Izraelu*, Styria premium Verlag, Beč/Graz, 2014., 176 str..

Daniela Segenreich portretira u svojoj knjizi *Između devine vune i vrhunske tehnologije* 15 žena iz različitih socijalnih i vjerskih slojeva. To su letimična putovanja uzduž i poprijeko zemlje, uz koja nam se čini da smo unutar granica Izraela proputovali cijeli svijet. Autorica pokazuje kako žene oblikuju izraelsko društvo – jedinu demokratsku oazu unutar autoritarnih i diktatorskih država na Bliskom Istoku. U Izraelu su žene od početka bile ravnopravne, a 1969. je zemlja s Goldom Meir među prvima na svijetu dobila predsjednicu. Knjiga oslikava šarenu zemlju, koju s jedne strane karakterizira zapadnjački stil života, s druge pak strane tradicionalne strukture – gdje između ostalog zajedno žive sekularni i ortodoksni Židovi i Židovke, muslimanski i kršćanski Arapi i Arapkinje.

Autorica u knjizi portretira primjerice Haju Cnani, rođenu Bečanku, koja je 1940-tih pod najtežim okolnostima sudjelovala u izgradnji tri kibuca. Danas 88-godišnjakinja rado tumara bečkim Fleischmarktom i Schwedenplatzom, gdje je nekoć stanovala – doduše virtualno preko Google Eartha. U Izraelu vojnoj obvezi podliježu i žene. Autorica nam predstavlja Limor Šabtai, četverostruku majku i profesionalnu vojničinju u rangu natporučnika te savjetnicu generalštaba za ženska pitanja. Žene su aktivne i u svim gospodarskim područjima, pa je tako nastao dojmljiv portret do danas dobro umrežene i aktivne 97-godišnje poduzetnice Rut Dajan, prve supruge Moše Dajana. Osnovala je modnu kuću *Maskit* i angažirala imigrantice s primjerice znanjem vezenja – zanatom koji su donijele iz stare domovine. Motivi su modernizirani pa je na taj način

kreiran izraelski stil. Segenreich nadalje opisuje Gil Naveh alias Galinu Port de Bras, transvertita iz Jeruzalema, pa ortodoksnu Rivku Neri Ben-Šahar, feministicu koja predaje na sveučilištu, te Hanan Daravš, muslimansku Arapkinju, arhitekticu i karatisticu. Cega Melaku je kao 16-godišnjakinja pobjegla pred mržnjom Židova iz Gondara u sjevernoj Etiopiji u Izrael. Bio je to skok iz srednjega vijeka u moderno doba s automobilima, barovima i kinodvoranama. Iritiralo ju je i to, da su «stanovnici Izraela bijelci, znači da ima i bijelih Židova». Diplomirala je sociologiju i radi kao radiomoderatorica. Zalaže se za svoju zajednicu, skuplja priloge i na taj način mladim Etiopljanima omogućava studiranje.

Vrhunski završetak tvori portret Adine Tal, utemeljiteljice i voditeljice *Na Lagaat*-kazališta u Jaffi. To je jedino kazalište na svijetu s gluhošlijepim glumcima. Članovi ansambla glumom bježe od samoće, mraka i izolacije. "Ovi su ljudi prije govorili čak i o samoubojstvu, a sada se osjećaju poput zvijezda, puni sebe i prigovaraju visini honorara" priča Adina Tal. Uz kazalište je i kafić *Kapiš* s gluhošlijepim personalom te restoran *BlackOut*, gdje se blaguje u potpunom mraku.

Ovi osobni susreti Daniele Segenreich s jakim ženama Izraela i iz toga nastali izrazito zanimljivi portreti pokazuju neizmjeru širinu područja i raznovrsnost uloga koje nose. Predgovori Danielle Spera i Bena Segenreicha proširuju područje dodatnim povijesnim i političkim aspektima.

Illustrierte Neue Welt. S njemačkog prevela Jasna Križaj

Slučaj Arendt

Piše Amos Elon

Od procesa Eichmanu u Jeruzalemu 1961. prošlo je 55 godina – jedan od povoda za objavljivanje ovog teksta je i ova okrugla godišnjica – ali pola stoljeća kasnije ovaj događaj i dalje je prisutan u svijesti javnosti. Upravo je objavljeno posljednje Eichmannovo pismo – molba za pomilovanje - upućeno tadašnjem predsjedniku Izraela Jichaku Ben Cviju, napisano 29. svibnja 1962, dva dana prije nego što će biti obješen, u kojem osuđenik poriče svaku svoju krivnju i odgovornost: „U ocjeni moje ličnosti suci su učinili bitnu pogrešku, jer se nisu mogli uživjeti u vrijeme i situaciju u kojoj sam ja nalazio tih ratnih godina!“, pisao je Eichmann. „Ja nikad nisam imao tako visok čin da bih mogao sam odlučivati... nikad nisam izdao nijednu zapovijed u svoje ime, nego sam uvijek izvršavao nečiju tuđu zapovijed.“

Dvije godine nakon procesa objavljena je knjiga Hanne Arendt Eichmann u Jeruzalemu. Izvještaj o banalnosti zla, koja je izazvala buru negodovanja što se do danas nije potpuno smirila. Četrdeset godina nakon izlaska te knjige (1963), poznati izraelski književnik, novinar i publicist, ljevičar, Amos Elon u švicarskom časopisu DU (X/2000) piše o odjecima tog djela posebno u Izraelu, ali i o liku Hannah Arendt i njezinim motivima da Eichmanna predstavi baš u onom svjetlu u kojem je to učinila. Prenosimo taj tekst koji, kako i čitatelji mogu zaključiti, do danas nije izgubio na aktualnosti.

Od prvog izdanja knjige *Eichmann u Jeruzalemu* Hannah Arendt, iz 1963. godine, prošlo je trideset i sedam godina. *Izvještaj o banalnosti zla* dostigao je nakladu od skoro 300.000 primjeraka samo u engleskom izdanju. U Sjedinjenim Državama, u Europi i Izraelu još uvijek pronalazi nove čitatelje i komentatore. Aktualno (novo) rastuće zanimanje za djela Hannah Arendt općenito, a osobito za ovu najkontroverzniju od njenih knjiga, potaknuto je brojnim povijesnim događanjima između ostalih propašću totalitarnog komunizma i rastućim fundamentalističkim nacionalizmom u Izraelu.

„Bila si jedina čitateljica koja je shvatila, što ja inače nikada ne bih priznala“, pisala je Arendt svojoj prijateljici Mary McCarthy, „naime, da sam ovu knjigu pisala u čudnom stanju euforije.“ Kao i knjiga *Rahel Varnhagen: Život jedne židovske žene*, koju je napisala prije emigracije u SAD tridesetih godina prošlog stoljeća, i knjiga *Eichmann u Jeruzalemu* bila je duboko osobno djelo. Pisanje joj je pomoglo da sa sebe zbacit teret. Knjiga je bila „*cura posterio*“, zakašnjenje oslobođenja od boli od koje je patila kao Židovka i nekadašnja cionistkinja, ali i kao Njemica, rekla je Mary McCarthy.

Glavna teza knjige o Eichmannovom procesu bila je – ne baš sretno – sažeta u podnaslovu. Kontroverze, kojima je bila povod, još nisu riješene. Primire se samo da bi nabujale i ponovno se razbuktale. Arendtini drugi radovi, objavljeni kod različitih izdavača, o židovskoj povijesti, Izraelu i cionizmu su neizostavni u razumijevanju knjige *Eichmann u Jeruzalemu*. U njima se govori o njenim uvjerenjima, koja se u knjizi u većini slučajeva prešutno pretpostavljaju, da je cionizam prerastao okolnosti koje su jednom omogućile njegov nastanak, da je preživio i da riskira, da bude odbačen kao „duh u ruševinama našeg doba“. Dvadesetih godina bila je učenica vodećeg njemačkog cioniste Kurta Blumenfelda. Tridesetih godina anticipirala je kritiku Židovskih vijeća u getima (započinje nešto što je kasnije postalo kritika Židovskih vijeća u getima), tako što se, kao jedna od rijetkih cionistkinja usprotivila sporazumu između cionista i nacista od 1935., koji je Židovima, koji su emigrirali u Palestinu, dozvoljavao prebacivanje dijela novca sa bankarskih računa koje su nacisti blokirali, po prohibitivnom (krajnje nepovoljnom) tečaju u Palestinu. Sporazum je stajao na putu nastojanjima trgovinskog bojkotiranja Njemačke od strane Židova širom svijeta. Međutim, cionisti su se pozivali na njihov svjetonazor prema kojem je emigriranje u Palestinu imalo apsolutni prioritet i tu kontradikciju su branili kao „dijalektičku nužnost“.

Arendt je u to doba malo držala do svjetonazora. Žestoko je kritizirala „besadržajnu verbalnu borbu između cionista i asimilanata“, koji su „jednu vrlo jednostavnu činjenicu okrenuli naopako“, „da cionisti u određenom smislu žele asimilaciju, naime „normalizaciju“ naroda („biti jedan narod kao i svi drugi narodi“), dok „bi prema željama asimilanata židovski narod trebao zadržati svoju jedinstvenu poziciju.“

Što se tiče cionizma i Izraela, iznosila je svoje neodobravanje već četrdesetih i ranih pedesetih godina. U prvim objavama neki njeni članci djelovali su skoro isto toliko provokativno kao i petnaest godina kasnije njena knjiga o procesu Eichmannu, prije svega zato što se iz moralnih, a i praktičnih razloga zalagala za to da Izraelci svoju moć i državni teritorij trebaju ubuduće dijeliti s palestinskim Arapima. Gledajući unatrag njena upozorenja pokazuju respektabilnu dalekovidnost.

Današnji čitatelji bi mogli biti spremniji dodijeliti veće zasluge njenim esejima i knjizi. Ali sigurno to nije bilo tako kada se *Eichmann u Jeruzalemu* prvi put objavila 1963. Većina židovskih, a i nekih drugih čitatelja je bila ogorčena zbog knjige. Publikacija je bila duboko podijeljena, prijateljstva su se zbog toga prekidala. Neposredno prije toga uspjelo je izraelskom veleposlanstvu u Washingtonu uvjeriti Anti-Defamation Ligue židovske slobodnozidarske lože B'nai B'rith (ADL), da je kritika cionizma i Izraela isto što i antisemitizam. Jedna od posljedica toga je bio nezaboravan pokušaj ADL i drugih židovskih organizacija u Sjedinjenim Državama eskomunikacije autorice. Sa distance od tri i pol desetljeća iznenađuje intenzitet napada na Arendt, (koje ničim nisu bili ublaženi). Afera se nije ograničila samo na akademske krugove. Lijevi i desni, mladi i stari, sveučilišni profesori, pisci, kolumnisti, židovski funkcioneri svih vrsta u Sjedinjenim Državama, Izraelu i Europi, da Amerikanci i Europljani kao i Izraelci osjećali su se uvrijeđeni zbog *Eichmanna u Jeruzalemu*.

Nijemci su se osjećali povrijeđenima zbog njene ponižavajuće primjedbe o takozvanom njemačkom otporu, koji se, kako je ona vidjela, tako diskvalificirao što je nacistički režim akceptirao skoro do zadnjeg momenta. Još je najmanje glasan bio napad u Izraelu, gdje se činilo da žestoke Arendtine osude židovskih vijeća u, od Njemačke okupiranoj Europi, potvrđuju cionističke klišeje, prema kojima se kod Židova u dijaspori radilo o glupim janjcima, koje su se sami ponizno uputili u klaonicu. Osjećaji su prešli mjeru prije svega u SAD-u. Irwing Howe je tvrdio u svojim memoarima da su polemičke reakcije

bile prije svega izraz potisnutih osjećaja krivnje, osjećaja „krivnje tako tvrdokorne i s kojom se“ do tog trenutka „bilo tako teško nositi“ da „se o njoj jedva smjelo govoriti“. On je stoga vjerovao da rasprava s Arendtovom može doprinijeti razbistravanju situacije.

Neka predbacivanja Arendtovoj su bila naprosto pogrešna – na primjer da ona „brani“ Eichmanna, a „osuduje“ Židove; ništa slično ona nije uradila. Isto tako nije ni malo difamirala cijeli proces kako se to često tvrdilo. Ono što je ona kudila bila je jedino melodramatska retorika državnog odvjetnika. Protiv onoga što je općenito bilo rečeno, legitimitet izraelskog suda i izraelskih sudaca nije nikada dovodila u sumnju. Bilo joj je predbačeno da žrtve čini djelomično odgovornima za vlastito ubijanje – „zbog propusta da pruže otpor“. U stvarnosti, napala je s mnogo oštine tužitelja buduću da se on sa svoje strane usudio izjaviti tu nemilosrdnu tvrdnju. Pa ipak je ta optužba pronašla svoj put do *Encyclopedia Judaica*. U sličnom tonu pogrešno je optužena da je tvrdila da je kod Eichmanna riječ o jednom entuzijastičnom konvertitu, koji je prešao na cionizam, ako ne čak i na židovstvo. Ta optužba se još uvijek ističe, zadnji put u specijalnom broju „History & Memory“ koji je cijeli posvećen Arendtinoj knjizi o Eichmannu. To je ugledni časopis Sveučilišta u Tel Avivu koji izlazi kvartalno. Jedan samouvjereni kritičar koristio se, između ostalog, upozorenjem na ne postojeća mjesta u Arendtinoj knjizi, koja očito nitko nije provjerio.

Mnogi među Arendtinim kritičarima su u međuvremenu izrazili određeno žaljenje zbog svoje ranije žestine. Nije više bila među živima kada su takvi tonovi postali gasniji. Umrula je, mislim, u trenutku vrlo niske točke njene reputacije kao političke teoretičarke i povijesne analitičarke. Danas je njen ugled veći nego ikada ranije. Njeno djelo preživjelo je odricanje kako doktrinarnog cionizma tako i doktrinarnog anticionizma.

Arendt je otišla u Jeruzalem 1961. godine kao sudska izvjestiteljica magazina „*The New Yorker*“. Ideja nije došla od „*New Yorker*“ - a nego je bila njena vlastita. Prema njenim osjećajima, bilo joj je potrebno prisustvovati procesu. Bila je to dužna prema samoj sebi – kao kritičarka društva, kao prognana, kao svjedokinja vremena, kao preživjela. „Nikada se nisam susrela s takvim ljudima licem u lice“, pisala je u vezi s nacističkim funkcionerima kao što je Eichmann, Rockefeller fondaciji, „(...) i ovo je vjerojatno moja jedina prilika“. Prisustvovati tom procesu, bila je „obaveza prema njenoj prošlosti“. Njen interes je bio, kako je rekla, razumjeti način razmišljanja Eichmanna – ukoliko je tako nešto postojalo – i na temelju svjedočenja tom procesu razotkriti „totalni moralni kolaps jednog respektabilnog europskog društva do kojeg su doveli nacisti.“

Rezultat, koji se najprije pojavio kao serija članaka u „*New Yorker*“-u, a kasnije u proširenoj formi kao knjiga, u velikom dijelu je bio izvještaj sa suda, jedan pokušaj objašnjenja, na koji je način sudu, konfrontiranom s jednim zločinom, koji se ne nalazi u zakonu, uspjelo zadovoljiti zahtjeve pravde.

Bura je izbila uglavnom iz dva razloga: prvo zbog predstavljanja Eichmanna kao marljivog, koji pri tom nije bio manje „banalan“ kriminalni birokrata. Izraz „banalnost“ susreće se po prvi put na zadnjoj stranici, iako je kao neizgovoren prisutan u cijeloj knjizi. Eichmannov mediokritet i njegov tupavi karakter zabezegnuli su je već prvog dana procesa. U pismima Jaspersu, McCarthy i Blücheru opisala je svoje prve dojmove. Nije čak ni „strašan“, pisala je. Eichmann joj se činio kao „duh iz neke spiritualističke seanse“. Osim toga bio je prehladen i kihao je u svom neprobojnom zaštitnom staklenom kavezu.

Trebala je to bolje znati. Pod datim okolnostima ne bi ni Hitler bolje izgledao. Lišeni svoje službene pozicije i na optuženičkoj klupi većina tiranina i masovnih ubojica ostavlja običan i sažaljiv dojam. Eichmann „je zapravo tup, a na neki način opet i nije“, pisala je Jaspersu. Iz njenih privatnih pisama iz Jeruzalema može se pratiti razvoj njene teze. Preoralala je 3.000 stranica prijepisa Eichmannovog saslušanja od strane izraelskog šefa policije Avnera Lessa i postupno je došla do spoznaje da se tu

prije svega radi o nedostatku mozga što je predodredilo Eichmanna za karijeru jednog bezličnog birokrata smrti i jednog od najgorih zločinaca svih vremena. Vjerojatno nije lagao kada je rekao Lessu da nikada ne bi mogao postati liječnik jer nije podnosio pogled na krv.

Eichmannova nesposobnost da pred sudom govori povezano, bila je posljedica, zaključila je, njegove nesposobnosti da misli - to jest da misli sa stajališta neke druge osobe. Njegova površnost se nije mogla ni u kom slučaju izjednačiti s njegovom glupošću. Nije bio otjelovljenje ni mržnje ni ludila, ni nezasićene krvožednosti, nego nečega mnogo goreg, naime neuhvatljivog zla nacističkog režima koji je svojim žrtvama oduzeo čovječnost. Nacistima je uspjelo okrenuti pravni poredak naglavačke tako što su nepravdu i najgore zlo postavili u temelj novog „pravnog uređenja“. U Trećem Reichu zlo je izgubilo svoja obilježja po kojima ga je većina ljudi do tada prepoznavala, naime karakter iskušenja. Zlo je bilo redefinirano kao društvena norma. Nadalje, uobičajeno dobro postalo je više jedno iskušenje, kojem se većina Nijemaca, nažalost brzo naučila oduprijeti. U tom naglavačke postavljenom svijetu izgledalo je da Eichmann nije bio svjestan da radi zlo, u svakom slučaju ne u uobičajenom smislu te riječi.

U žestokim kontroverzama oko *Eichmanna u Jeruzalemu*, koje su slijedile, Arendt je ostala nepokolebljiva u tome da samo dobro može imati dubinu. Dobro može biti „radikalno“; zlo ne može nikada biti „radikalno“, može biti samo ekstremno, pošto nema ni dubine ni neke demonske dimenzije i pri tome se može - i to je ono zastrašujuće - kao gljiva proširiti po planeti i opustošiti cijeli svijet. Zlo dolazi zbog toga što je razmišljanje zakazalo, tvrdila je. Ono se suprotstavlja razmišljanju, jer čim se ono (razmišljanje) domogne pretpostavki i principa koji iz razmišljanja proizlaze, čim pokuša analizirati, smatra se prevarenim jer tu se nema što pronaći. To je banalnost zla.

Eichmann je bio ambiciozan i pohlepan za napredovanjem u hijerarhiji, ali ne bi nikada ubio svoga pretpostavljenog kako bi naslijedio njegov položaj. Isto tako je rijetko dao od sebe neku svoju prepoznatljivu misao. Kvalifikacija za njegovu karijeru bila je njegova „banalnost“. Žalila se da, dok ga je sud - apsurdno kako je mislila - optuživao da je arhitekt holokausta i mozak koji iza svega toga stoji, nije stiglo govoriti o njegovom ludilu i s tim ni o onom najbitnijem. S jedne strane nije se o tome razgovaralo jer je to bilo teško uhvatljivo. S druge strane jer se radilo o javnom procesu s kojim je Ben Gurion, između ostalog, imao politički cilj da dokaže da Holokaust nije bio ništa drugo do najveći antisemitski pogrom u povijesti.

Eichmannova navodna banalnost je bila najvažniji povod za buru, koju je knjiga izazvala, jer je većina ljudi još uvijek vjerovala da je ubojstvo djelo monstruma i onih koje je zaposjeo demon. Drugi razlog napada bio je njen kratki elaborat o židovskim vijećima koje su uveli nacisti. Nesposobni prozreti planove nacista, pogrešno se nadajući, a u interesu da pomognu lokalnim židovskim zajednicama, ugledni članovi tih vijeća, po Arendtovo, postali su protiv svoje volje instrumenti nacista čija je kalkulacija išla ka tome da se s minimumom administrativnog rada i troškova eliminiira maksimalan broj Židova. Naravno nijedna od tih činjenica nije bila nova. Dostojevski ne bi Arendtinu „banalnost zla“ okvalificirao kao jeftini šlagvort kao Gershom Scholem u otvorenom pismu upućenom Arendtovo napadajući je da nema srca. Kada je demon posjetio Karamazova, pokazalo se da je on samo jadan, glupi i primitivni drznik. Prije Arendtove drugi su ukinuli razliku između mediokriteta Hitlera i Staljina i ogromnog i zastrašujućeg zla kojeg su učinili svijetu. Skoro kod svih je, koji su pratili procese masovnim ubojicama iz Auschwitza i Treblinke, ostao strašni i zbunjujući dojam da su masovne ubojice izgledale slično kao i svaki drugi čovjek. Izraelski sudski psihijatar koji je pregledao Eichmanna, opisao ga je kao „potpuno normalnog čovjeka, normalnog, kao što se on sam sebi čini“.

Isto tako su mnogi u Izraelu i drugdje, puno prije Arendt, predbacili židovskim vijećima suučesništvo u nacističkim manipulacijama. Šest godina prije Arendtine knjige, predsjednik okružnog suda u Jeruzalemu, na kojem je procesuirana tužba protiv povrede časti, koja je pobudila veliki publicitet, puno je kritičnije govorio o židovskim vijećima i njihovoj kolaboraciji s nacistima nego Arendt u svom kratkom odjeljku. Tokom godina

Hannah Arendt

su slične optužbe izrečene u različitim poznatim djelima i knjigama temeljenim na činjenicama ili fikciji. Novo i provokativno u Arendtinom predstavljanju bila je njena ustrajnost u pitanju, što su židovski funkcioneri mogli drukčije napraviti. U osnovi njene analize ovdje bilo je njeno shvaćanje uloge istine u politici. Da li su židovska vijeća trebala reći istinu židovskim zajednicama kada im je postala poznata? Zašto su ugledni članovi židovskih vijeća bili tako disciplinirani prema svemu što je dolazilo od vlasti, tako poslušni da svoje zajednice nijednom nisu u potpunosti informirali? Nekima od njih je bilo potpuno jasno da su deportirani direktno slani u Auschwitz, a ne u neka naselja na Istoku, kako su im to nacisti lažno predstavljali.

Na otvorenu pobunu se u postojećim okolnostima, naravno, nije moglo ni misliti. Zašto ugledni članovi nisu savjetovali Židove da se spase ili sakriju? Da židovska vijeća nisu napravila svoje detaljne popise deportiranih i to predali nacistima, da nisu skupljali ključeve stanova, čiji su inventar nacisti predali arijevcima, da nisu žrtve planiranog dana i u određeni sat skupljali na zadanom mjestu za deportaciju sa hranom za tri, četiri dana putovanja itd. itd. Da su nešto od toga izostavili, da li bi ih onda bilo manje pobijeno? Drugi su takva pitanja postavili još i ranije. Arendt je otišla dalje, kada je naglasila, da su članovi židovskog vijeća upali u vražju zamku i ne htijući dozvolili da i sami postanu dio mašinerije za uništenje Židova.

„Cijela je istina“, pisala je Arendt, „da su Židovi bili neorganizirani i bez vodstva, vladali bi kaos i bijeda, ali broj žrtava bi teško dostigao četiri i pol do šest milijuna ljudi.“ Jasno je zašto je ova rečenica na neke djelovala kao bezosjećajna i šokantna. Neki židovski funkcioneri su činili najbolje što su mogli da ublaže patnju do trenutka deportacije. Malobrojni su imali predodžbu o razmjernosti genocida. Što bi Arendt rekla o tim uglednicima, da su otišli na sigurno, u inozemstvo, što je nekima od njih bez sumnje bilo moguće? Da su, na njih upućene Židove, ostavili same? Da li bi njeno razmišljanje bilo manje šokantno, da je Arendt, umjesto podcjenjivačkog napada židovskih vijeća, propitala vlastito ponašanje, izrazila sumnju i pri tom priznala da su ljudi u opsadnom stanju nastojali dobiti na vremenu i da su se usprkos bilo kakvom razumu, nadali? Da li bi manje šokirala da je dala veći naglasak na to da su Židovi ne htijući sudjelovali u uništenju svojih?

Walter Laqueur je imao pravo kada je na samom početku kontroverze pisao da je Arendt na sebe navukla napade manje zbog toga što je rekla, a više zbog načina na koji je to rekla. Bila je neoprostivo nepromišljena, kada je Lea Baecka, ondašnjeg glavnog rabina i predsjednika Berlinskog židovskog vijeća, nazvala „židovskim Führerom“. U drugom izdanju je izbacila tu oznaku. Na nekim mjestima u knjizi njen je jezik energičan i drzak, njen ton onaj od profesorske nadmenosti. Pokazala je određeno zadovoljstvo pri postavljanju kontradikcija i njen sarkazam i njena ironija su se činile deplasirane u diskusiji o Holokaustu. Dobar primjer je bila njena primjedba - očito ironično zamišljena - da se Eichmann pretvorio u entuzijastičnog predstavnika cionističkog rješenja židov-

skog problema. Izjava se potpuno pogrešno razumjela ili pogrešno interpretirala.

Njena namjera je uvijek bila žrtva njenog sarkastičnog tona. Autorica njene biografije Elisabeth Young-Bruehl je dobro napisala, Arendt je shvatila moralni problem, ali ga je istovremeno zatamnila kroz nepotrebnu ironiju. Možda zbog *chuzpe*. Često si prisvaja monopol na objektivnost i istinu - i to ne samo istinu nego uvijek iznova „potpunu istinu“: „Potpuna istina je bila ...“; „potpuna istina je ...“. Tvrdila je da Eichmanna bolje razumije od bilo koga drugoga, a slobodno je davala svoj savjet kako državnom odvjetniku i branitelju, koje je prezirala tako i trima sucima kojima se divila.

U međuvremenu znamo iz njene privatne korespondencije, da je u Jeruzalem došla s unaprijed formiranim mišljenjem, što se tiče Izraela, njegovog političkog sustava, vlade i postupanja s Arapima. Bila je zgrožena nastojanjem Ben Guriona da proces instrumentalizira u službi formiranja osjećaja nacionalnog jedinstva u jednoj masi demoraliziranih imigranata. Neko vrijeme je izgledalo da vjeruje kako Ben Gurion s procesom prati jedini cilj, dobiti od njemačke vlade veće reparacije. Ili da postoji tajni sporazum s Adenauerom, da se prekine, stopira bilo kakva veza s kontroverznim Hansom Globkeom, koji je pod nacistima napisao zvanični komentar o nirnberškim rasnim zakonima i u međuvremenu postao visoki funkcioner u Adenauerovoj vladi. U daljem tijeku procesa ime se više puta spominjalo.

Osim toga naginjala je tome da iz sporednih zapažanja izvodi apsolutne zaključke. Od izraelske policije, pisala je Jaspersu, „koža mi se ježi, govore samo hebrejski i izgledaju arapski. Među njima ima upravo brutalnih tipova. Slijedili bi svaku zapovijed.“ Ispred kapije suda napravila je orijentalni naklon „kao kad bi čovjek bio u Istanbulu ili u nekoj poluazijskoj zemlji“. Ljutila se na „kaftan-Židove“, što znači ortodoksne istočnoeuropske Židove „koji svim poštenim ljudima ovdje život čine nemogućim.“ Pošteni Izraelci u Arendtinim očima bili su *Jekkes*, Židovi koji su govorili njemački, koji su se doselili iz Njemačke i Austrije, uključujući i njene Arendtine rođake i neke stare prijatelje iz Freiburga, Heidelberga i Berlina. Srećom rekla je Jaspersu, da su tri suca bila njemačkog porijekla „od najboljeg njemačkog Židovstva“.

Njena reakcija na jeftini patriotizam glavnog tužitelja Gideona Hausnera, koji je proces pretvorio u pozornicu vlastite predodžbe herojskog mita o Holokaustu, bila je pretjerana. U pismu Jaspersu opisuje Hausner-a kao „tipičnog galicijskog Židova, vrlo nesimpatičnog, (...) dosadnog (...), koji stalno pravi greške. Vjerojatno jedan od onih ljudi koji ne govore ni jedan jezik“. Što bi poslije rekla kada se Holokaust, za vrijeme Golde Meir i Menahema Begina, poticao kao centralni mit nove civilne religije i kada se koristio kao opravdanje za protivljenje povlačenju iz okupiranih područja. Sigurno je imala povoda kada je u Izraelu kritizirala prekomjerni nacionalizam i brzinu u pripisivanju posebnih moralnih vrijednosti samima sebi. Pa ipak je pretjerala.

Kasnijih godina Arendt je priznala da su njen stil i neki *šlagvorti* promašili cilj, uključujući i najpoznatiji ili naj-

strašniji među njima iz podnaslova njene knjige. Primjena izraza „banalnost zla“ našla je put do rječnika i popularnih skupina citata. Bilo joj je krivo što je upotrijebila taj *šlagvort*. Namamio ju je u klopku. Kada bi danas pisala, kazala je u jednom TV intervjuu 1971., ne bi više koristila te riječi. U međuvremenu je najveća galama prošla.

Međutim, natovarena joj je i ništa manja krivnja da je ubojice oslobodila krivnje i povrijedila sjećanje žrtava.

Skandal je ubrzo poprimio neviđene razmjere. U *Mr. Sammler's Planet* Saul Below je Arendt stavio na sramni stup jer je zloupotrijebila tragičnu povijest holokausta „kako bi promovirala besmislene ideje „vajmarske intelektualke“. (...) Banalnost je maska, „koja se stavlja zbog djelotvorne želje za isključivanjem savjesti.“ U Sjedinjenim Državama je pokrenuta kampanja širom zemlje kako bi se diskreditirala u židovskim zajednicama i akademskom svijetu. Jedna grupa putujućih predavača, od kojih su neki zbog toga došli iz Izraela i Engleske, putovala je po zemlji da bi je osramotili kao „samomrzecu Židovku“, kao Rosu Luxemburg od Ništavila (of Nothingness)“. Četiri židovske organizacije zaposlile su eksperte da prouče i diskreditiraju njen tekst redak po redak, neke greške su pronašli, od kojih je većina nebitna, pogrešni datumi, pogrešno napisana imena. Recenzija knjige u *Intermountain Jewish News* imala je naslov „Židovka samomrziteljica napisala je pro-Eichmann knjigu“. U Francuskoj je „Nouvel Observateur“ objavio dijelove iz njene knjige pitajući: *Je li ona nacistkinja?*

U Izraelu su reakcije na Arendtine izjave o židovskim vijećima ispale blaže nego u Sjedinjenim Državama. Prve recenzije u židovskom tisku nisu bile negativne. U pretežno simpatizirajućem okruženju, tiskale su liberalne dnevne novine „Hatarez“ duge dijelove iz knjige.

Eyal Silvans snimio je dokumentarni film o Eichmannu, *Specijalac (The Specialist)* koji se temelji na Arendtinoj knjizi i koristi sliku i ton originalnog materijala sa procesa 1961., a imao je širok odjek prošle zime u Izraelu. Kad je nedavno ponovno prikazan na televiziji, „Hatarez“ ga je proglasio najvažnijim dokumentarnim televizijskim događajem sezone. Ali do 14. lipnja 2000. kada se *Eichmann u Jerusalemu* prvi put pojavio u hebrejskom prijevodu, nije bilo ni jedne Arendtine knjige izdane na hebrejskom. Samo se knjiga rasprava protiv Arendtine knjige o Eichmannu prvo pojavila u Sjedinjenim Državama, a odmah je potom objavljena u Izraelu. U svom otvorenom pismu, objavljenom zajedno s Arendtinim odgovorom u *Encounter* i na njemačkom u *Neuenu Züricher Zeitung*, Gershom Scholem joj je teškim riječima predbacio pomanjkanje takta i simpatije – „srčanog takta“ - osobito u odnosu na Lea Baecka i druge članove Židovskih vijeća. Neki čitatelji bi se još i danas s njim složili. Ali sumnjam, da li bi ih isto toliko slijedilo njegov zahtjev za više *Ahavat Israel* – za više patriotizma, više emotivne privrženosti. Upravo je to ono u što je Arendt bila uvjerena da si ne smije dozvoliti.

Razmišljati, prosuditi i problematizirati tijesno su povezani u ovoj kao i u drugim Arendtinim knjigama. Njen stav je bio da je onaj tko sam sebe pita: Tko sam ja da smijem suditi?, već izgubljen. Arendt je ostala do kraja života obilježena debatama koje je izazvala njena knjiga. 25 godina nakon njene smrti njeno djelo je još uvijek predmet intenzivnih kontroverzi. Kao što je pisao Tony Judt u *New York Review Books*, Arendt su se potkrale mnoge greške, koje joj njeni kritičari nikada neće oprostiti. Ali mnoge velike stvari je dobro postavila i zato zaslužuje da je se sjećamo. Na vrhuncu skandala oko *Eichmanna u Jerusalemu* Jaspers joj je pisao, da bi je utješio, da će doći vrijeme, koje neće doživjeti, kada će joj Židovi u Izraelu podignuti spomenik, kao što su svojedobno namjeravali napraviti Spinozi. Tako je bar mislio. To se nije dogodilo. Ali bi se mogli nalaziti na putu ka tome.

Amos Elon (Beč, 1926- *Toskana*, 2009), *izraelski pisac, publicist i dugi niz godina jedan od vodećih izraelskih novinara, dugogodišnji dopisnik Haareca, česti suradnik New York Review of Books and The New York Times Magazine. Međunarodnu slavu stekao je vrlo rano knjigom The Israelis: Founders and Sons (1970). Politički ljevičarskih uvjerenja. "Ono o čemu su Bog i Abraham raspravljali u brončano doba nikad neće donijeti mir", javno je govorio.*

S njemačkog prevela **Blaženka Vrdoljak-Šalamon**

MAGAZIN

Bijela tvar i robovski rad

Piše Edmund de Waal

Vrijedi pažljivo pogledati te porculanske medvjede, jelene i srne, lisičju mladunčad, pse javčare i vučjake. Najtraženija od svih figurica bio je mačevalac, mišićavi mladić, bez košulje, golih prsa, naslonjen na svoj mač. Poklanjalo ga se samo nacističkoj partijskoj eliti. Himmler je uživao u tim figuricama, a Hitler ih je poklanjao svojim pulenima. Putujući po svijetu u potrazi za tajnama porculana, keramičar i pisac Edmund de Waal zaustavio se u Dachauu da bi proučio mračnu povijest porculanske manufakture Allach

U lipnju 2015. zatekao sam se u uredu malog stana u ulici na periferiji stambenog naselja nedaleko Münchena. Vlasnik je bio gorostas koji se jedva uvlačio u uski prostor iza svog pisačkog stola. Bio je to vrlo uredan prostor - brižljivo poredane obiteljske fotografije, polica s pregledno izloženim časopisima i kartotekom. Staklena vitrina duž cijelog zida s modelima jelena, pasa i figurica, vojnici iz 18. stoljeća, brodovi, vaze i zdjele, komplet šahovskih figura. Sve to napravljeno je tek koji kilometar dalje, a ovaj čovjek bio je kolekcionar i trgovac umjetninama. Taj *Allach* porculan, kako je rekao, on prodaje ponajviše Rusima i Amerikancima.

Postoji ozbiljno tržište za porculanske figurice izrađene robovskim rukama logoraša u koncentracijskom logoru Dachau.

Himmlerov šahovski komplet

Trgovac se naročito ponosio šahovskim kompletom koji je pripadao Heinrichu Himmleru. Njegova pozlata bila je finija od bilo čega što je dotad vidio. Nije na prodaju. No, mogu kupiti model golobradog Hitlerovog omladinca koji udara u bubanj, očiju punih vjere u budućnost. Ili alzaškog psa vučjaka, ili plaketu koja obilježava zimski solsticij s ugraviranim natpisom, proljetne šafrane koji izbijaju iz zemlje ili medalje za esesovska sportska natjecanja. On voli ovaj porculan, kaže, jer je izvrsne kvalitete. Porculan je vrlo dobar njemački materijal. Ima povijest. A povrh svega, stalno ponavlja, čist je.

Nisam očekivao da će me putovanje u potrazi za tajnama porculana – moj pokušaj da u sredovječnoj dobi shvatim zašto i zbog čega već 30 godina radim s tim materijalom – dovesti na ovo mjesto. Na karti svoje hodočasničke rute ucrtao sam bijele brežuljke u Kini gdje je taj materijal prvi put pronađen, kao i brežuljke u Saksoniji gdje su tajnu porculana otkrili jedan filozof i jedan alkemičar početkom 18. stoljeća. Također i brežuljke na jugozapadu Engleske gdje je kvekerski apotekar sam za sebe riješio tajnu nad tajnama i promijenio krajolik Cornwalla. Mislio sam da sam razumio čistoću porculana i njegovu tisućljetnu privlačnost za tolike ljude do točke opsesije. Porculan dolazi iz Kine. Bio je toliko rijedak i toliko tajanstven da se u srednjovjekovnoj Europi vjerovalo kako se već samo pijenjem iz porculanske posude može spriječiti trovanje. Priča o njegovim putovanjima i trgovanju priča je o čežnji. Na svijetu ima vrlo malo materijala koji u sebi sadrže toliku preoblikovnu moć da se iz zemlje pretvore u nešto toliko lagano, svjetlopropusno, tako fino da zvoni čisto kao zvono. To je alkemija.

No, nema ničeg jednostavnog u jednostavnosti. Čežnja i moć, u sprezi s čistoćom zahtijeva visoku cijenu.

Na mom putovanju u priču o porculanu naišao sam na ime jednog od mojih omiljenih dizajnera iz Bauhauusa i njegov rad za tvornicu porculana *Allach*. Budući da ne znam o čemu se radi – ta u Njemačkoj ima toliko tvornica porculana – zainteresirao sam se i kupio knjigu o tom *Allach* porculanu. Stigla je tjedan dana kasnije, mala tvrdo ukoričena crna knjižica s fotografijom porculanske figure Atene na naslovnici. Na engleskom je, izdavač je Tony L. Oliver s adresom u Eghamu, Surrey, godina izdanja 1970.

„Jedinstvene okolnosti koje su prevladavale u Njemačkoj...omogućile su da se na jednom mjestu okupe najbolji umjetnici, dizajneri, lončari i sve ostale osobe povezane s manufakturnom proizvodnjom finog porculana u brojnim svjetski poznatim tvornicama koje su

Edmund de Waal u svom ateljeu

u to doba postojale u Njemačkoj, kao Dresden, Berlin, Rosenthal itd, te prebace i zaposle u dotad nepoznatoj tvornici u Allachu. Ta jedinstvena koncentracija talenata omogućila je u Allachu proizvodnju porculana najviše kvalitete te stoga i veoma cijenjenog...“

Na kraju se nalazi popis knjiga i razglednica u koloru s uniformama SS-a. Ilustracija broj 1. je fotografija Hitlera i *rajhsfirera*-SS Heinricha Himmlera iz 1943. „koji pregledavaju s vidljivim odobravanjem selekciju *Allachovih* porculanskih figurica“. Figure podjsećaju na *Meissen* iz 18. stoljeća. Hitler se oduševljeno smiješi.

Koncentracija talenata je teška fraza. Figurice iz Allacha proizvedene su u koncentracijskom logoru Dachau

Porculanski vojnici u maršu

Priča je počela 1943. u Lindenstrasse 8. U Allachu, sjeverozapadnom predgrađu Münchena, a protagonisti su trojica odanih članova SS-a: slikar i industrijalac Franz Nagy, kipar Theodor Kärner i likovni umjetnik Karl Diebitsch, Himmlerov personalni referent za umjetnost koji je sudjelovao i u dizajniranju poznate esesovske crne uniforme. Kao aneks jedne vile u predgrađu sagradili su malu tvornicu s planom da proizvedu porculan dostojan nacističke stranke. Plan je vrlo brzo zapeo za oko Himmleru koji je uređio da se tvornici doznači 45.000 rajhsmaraka iz njegova osobnog ureda što je bila značajna infuzija kapitala. Osnovana je PMA, Porculanska manufaktura Allach. Himmler je propagirao umjetnost u svakom njemačkom domu, no „ponajprije u domovima mojih SS-ljudi“. Posjedovanje vlastite porculanske tvornice omogućit će mu kontrolu i pružiti priliku da se šepiri vlastitim kulturnim dometima, kao i da prikuplja novac za svrhe do kojih mu je bilo stalo. Jedna od njih bila je i „Njemačka zimska pomoć“, službena karitativna ustanova po okriljem NSDAP koju je Hitler osnovao nakon što je imenovan kancelarom i koja je u nacističkoj stranci bila veoma hvaljena. Slogan za 1938. bio je „20 milijuna porculanskih vojnika u maršu“, što je značilo da je *Allach* proizvodio i prodavao porculanske figurice vojnika i porculanske značke s naslikanim vojnicima u akciji prikupljanja novca za osiromašene lojalne građane *Rajha*. Bio je to isti onaj tjedan u kojemu se dogodio *Anšlus* i kada su njemački voinici umarširali preko granice u Austriju gdje ih je dočekalo oduševljeno mnoštvo.

Vlastita tvornica porculana omogućavala je nacističkim vođama velikodušno darivanje zaslužnih. U Himmlerovu SS-u postojalo je beskonačno mnogo rituala i prilika za takva darivanja. Alfred Rosenberg, partijski teoretičar, marljivo je izmišljao stalno nove rituale i nove mitove. Božić je postao *julfest*, zamjena za nordijsko slavljenje zimskog solsticija, sa svetim vatrama, svijećama i glazbom. Tako je *Allach* masovno proizvodio tzv. *julске svijećnjake* za svečane stolove koji će osvjetljavati prostor za obiteljskih proslava Nove godine i slavljenja novog početka za njihovu zemlju.

Rođendani, vjenčanja i rođenja djece u obiteljima članova SS-a također su bili dobar povod za darivanje porculanskih figurica iz Allachove proizvodnje. Proizvodile su se i porculanske zdjele za prezentacije na partijskim mitinzima u Nürnbergu, medalje za zaslužne sportaše, plakete koje su slavile *Anšlus*, reprezentativna vaza za Hitlera u povodu njegova 50-tog rođendana 1939, goleme bijele vaze za niše u Hitlerovoj kancelariji. Tko je mogao predvidjeti da će za porculanom nastati takva potražnja?

Tvornica u Allachu postala je premala, pa je krajem 1940. preseljena u koncentracijski logor Dachau, za što su postojale mnoge prednosti. Kao prvo, kao radna snaga na raspologanju su bili logoraši. Porculanska kompanija *Allach*, kao uostalom i porculanska manufaktura *Meissen* bile su pogođene gubitkom kvalificiranih radnika koji su unovačeni i poslani na istočni front, a u logoru Dachau mogli su među logorašima po volji birati one najtalentiranije. Dok je 1941. u tvornici radilo tek nekoliko logoraša, već 1943. bilo ih je više od stotinu. I tako je Himmler imao svoju vlastitu tvornicu u koju je mogao dovoditi u razgled svoje prijatelje SS-oficire, šetati se između stolova, viriti preko ramena zatvorenika, ispitivati i nadgledati. Kad bi posjećivali Dachau, tvornica je bila na prvom mjestu u rasporedu obilaska. Postojala je i knjiga posjetitelja. I fotografije.

Evo ih tu, svi su na broju, uzimaju u ruke figurice, uspoređuju ih i okreću. Ispod je ime proizvođača *Allach*, a simbol je dvostruka munja, oznaka SS-a. Domišljato, to su također i ukriženi Meissenovi mačevi, samo premetnuti.

Pokloni za zaslužne naciste

Allach je bio tvrtka vođena s najvećom preciznošću. Knjigovodstvo je bilo točno i ažurno. Pedantno su bilježeni brojevi svake pojedine figure. Himmler je za sebe uzimao 45 posto tvorničke proizvodnje. A 1942. kada je među logorašima u Dachauu harala epidemija tifusa, Himmler je zahtijevao da mu se isplati nadoknada za svakog umrlog radnika logoraša.

Himmler je želio da njegov *Allach* proizvodi predmete od umjetničke vrijednosti – *künstlerisch wertvolle Objekte* – koji neće degenerirati u kič. *Deutsch sein sei klar sein*, govorio je, biti Nijemac znači biti čist. Biti čist značilo je pak biti stručan i vješt i izražavati se jasno, a ne dvosmisleno ili zamučeno. Degenerirana umjetnost je nevješta, izražava se samo u naznakama, nečista je i nedostojna. Hitler je znao što je htio. Tražio je stručnost i vještinu. Tako je *Allach* proizveo porculanskog pastuha u skoku naprijed, zamahnutog repa, snažnog i nezavisnog, vođu. A Hitler, vidjevši za što je sve *Allach* sposoban, naručio je posebnu proizvodnju stotinu figura Friedricha Velikog na konju. Jednu je držao u svom uredu u kancelariji Rajha. Ostale je poklonio nacistima koji su ga impresionirali svojom odanošću čistoći Rajha.

Vrijedi pažljivo pogledati te porculanske medvjede, jelene i srne, lisičju mladunčad, pse jazavčare i vučjake. Naročito mladunčad je posebno izražajna. Jelen koji počiva, rad profesora Kärnera, svejedno je na oprezu, svaki mu mišić podrhtava spreman za bijeg. To je njemački bestijarij sa životinjama za maženje i onima za lov. Postojali su veličanstveni jeleni u jelenjem rezervatu na južnoj granici logora Dachau, s onu stranu ograde od bodljikave žice i stražarskih tornjeva, koje bi brižno stjerali na okup i dotjerali do ispred lovačke osmatračnice kako bi komandant logora poslije ručka mogao u njih pucati.

A bile su tu i statuete mladih i lijepih djevojaka nakon kupanja, majki s djecom, šampiona, skladnih ženskih aktova, članice Lige njemačkih djevojaka s pletenicama omotanom oko glave, te lijevom nogom u iskoraku prema naprijed. Tu je i serija časnika njemačke avijacije u punoj uniformi s mačevima, pa figurica pilota koji nonšalantno izlazi iz pilotske kabine, kao i SS-ovaca raznih činova. „SS-ovski barjaktar nosi vrlo lijepo i precizno izrađenu ogrlicu“, piše u knjižici namijenjenoj kolekcionarima. Barjaktar nije bio na prodaju niti ga se moglo naći u izlozima, nego je bio osobni Himmlerov dar.

A tu je i SS-ovski jurišnik.

Grof von Ribentrop, njemački ambasador u London kupio je ove statuete kako bi ih poklonio onima u društvu za koje je pretpostavljao da razmiju složenost Rajha. Tako je jedan *Allach*ov porculanski SS jurišnik dospio na policu nad kaminom vojvode od Londonderryja u Mount Stewartu u Sjevernoj Irskoj i još je uvijek tamo.

Najtraženija od svih figurica bilo je mačevalac, mišićavi mladić, bez košulje, golih prsa, naslonjen na svoj mač. Poklanjalo ga se samo nacističkoj partijskoj eliti. Otkrivam i formalni portret Reinharda Heydricha kojega je Hitler zvao „čovjek sa željeznim srcem“, odgovornoga za *Einsatzgruppen*, odrede smrti koji su ubili milijun Židova. I on je bio mačevalac.

Crni korpus, esesovske novine, zabilježile su otvorenje nove *Allach*ove trgovine u Berlinu u Leipzigerstrasse 13.

na dan 1. travnja 1939. Novinar citira Hitlera koji je izjavio, vidjevši porculan: „Niti jedan narod ne živi duže od dokumenata svoje kulture.“

Fascinacija bjelinom

Nova trgovina bila je vrlo otmjena, s dva velika izloga s obje strane ulaza i zidnim fenjerima da ih osvjetljavaju po noći. Partijski list *Crni korpus* u svom izdanju od sljedećeg tjedna vodi vas unutra među vitrine s osvjetljenim figuricama. Fotografija pokazuje Himmlera koji hoda mimo tih staklenih kutija, s rukama na leđima, nadgledajući svoje dragune. Tijekom 1941. i

1942. dok je njemačka vojska napredovala prema istoku trgovine *Allach*ova porculana otvarane su u novim gradovima Rajha, Varšavi, Poznanju i Lavovu, sada ponovno preimenovanom u Lemberg.

Plaketa za *Julfest* 1943. poslana vodećim članovima SS-a prikazuje ružičaste šafrane koji probijaju iz snijegom pokrivača. Na poleđini je faksimil potpisa Oswalda Pohlja*, generala *Waffen-SS*-a i šefa SS-ovog glavnog ureda za privredu i upravu. 14. siječnja 1943. Himmler je pisao Pohlju o svom posjetu *Allach*ovoj prodavaonici u Poznanju. „U *Allachu* smo imali vrlo lijepog glinenog orla mat boje. A sada u Poznanju vidim tog orla, ali glaziranog. Izgleda sramotno. Zahtijevam da se to smjesti promijeniti.“ Ne može biti preteško, naravno, da mu se pošalje uzorak svake novoprodukcije porculanske figure i pita ga se za mišljenje. A i osoblje u prodavaonici je premlado. Ne bi smjeli raditi na tako vidljivim mjestima za vrijeme rata. „Zaista se ne želim uzrujavati zbog jedne od rijetkih stvari koje mi pružaju zadovoljstvo“, zaključuje Himmler.“

Važni su mu detalji. Dana 6. veljače Pohl mu je poslao, kao što je tražio, popis stvari uzetih od Židova u Auschwitzu: 155.000 ženskih kaputa, 132.000 muških košulja, 11.000 dječakih jakni, 3.000 kilograma ženske kose.

Većina porculanskih figura bila je bijela.

Tako je zahtijevao Himmler. Bile su ili glazirane ili također bijele, ali neglazirane. Proizvodni brojevi bijelog porculana daleko nadmašuju šareni porculan. „Bijeli porculan je utjelovljenje njemačke duše“, piše u prvom *Allach*ovu katalogu. Bjelina površine ovog porculana bila je bjelina mramornih površina i podsjećala na savršenost grčkih kipova u muzejima Berlina i Münchena. Muzej Pergamon u kojemu se nalazi najljepša skulptura klasičnog svijeta bio je najbjeđa građevina u Rajhu. *Allach*ove porculanske figure izrađivane su u skladu s kriterijima i nazorima najvećeg njemačkog umjetničkog kritičara Johanna Winkelmann: „Budući da je bijelo boja od koje se odražava najviše svjetlosnih zraka i stoga se najlakše zapaža, lijepo tijelo bit će to ljepše što je bjelije.“

Tu je bio prisutan kult tijela, fetišizirana glatkoća i točne proporcije, čistoća i aseksualnoost. Bio je to porculan za uzeti, držati u rukama, ponijeti, čuvati, sakupljati. Sjećam se kad je Susan Sonntag pisala o filmovima Leni Riefenstahl i o „kontrastu između čistog i nečistog, nepokvarljivog i zaprljanog, fizičkog i mentalnog, radnog i kritičkog“. Bijelo otkriva degeneraciju.

Što se događalo u Dachauu

Odlazim u Dachau da provjerim što se tamo događalo. Rana je jesen i pa tlu se vuče magla. Tikve i buče naslagane su u hrpe ispred duž ceste, a ispred svake hrpe je kutija u kojoj kupac ostavlja novac po svom nahodanju.

Tako je sivo i vlažno da se sve doimlje još turobnije nego što ionako jest. Primjećujem vanjsku ogradu, stražarske tornjeve, zidove ispred kojih su se obavljale egzekucije i razmišljam o tome da se nisam trebao upustiti u ovo putovanje.

Hitler se divi *Allach*ovim figuricama koje mu je za rođendan darovao Himmler

Sastajem sa s arhivarom. Uvodi me u prostoriju u kojoj je dugački stol, knjižnica i arhiva. Sjedokosa žena sjedi za stolom i pregledava fotografije te malom olovkom nešto bilježi u svoju bilježnicu. Arhivar ovdje radi već 15 godina. On zna sve o zamršenom spletu esesovskih pomoćnih logora, o tome kako su logoraše slali na rad u određene tvornice, o užasnoj stvarnosti granitnih kamenoloma, o proizvodnji, vlakovima, marševima smrti. Ljubazan je. Izvlači dokumente koje trebam vidjeti. U skladu s arhivarskom praksom, prvi list papira je pismo zahvale Himmleru. Napisao ga je *brigadefrer* Friedrich Uebelhoer koji prepun oduševljenja zahvaljuje *rajhsfireru* na darovanom mu porculanskom barjaktaru i priloženoj dopisnici kao priznanju za njegovu podršku i njegov rad na izgradnji nove Njemačke na istoku. Uebelhoer je guverner Lodza i nacistički funkcionar odgovoran za osnivanje tamošnjeg geta.

Drugo je pismo poslala Frau Himmler gospođi ER u kojem se ispričava na smetnji ali želi znati je li „mali Eckahrt“ već primio svoj *Allach*ov svijećnjak kao poklon od njegova kuma, *rajhsfirera*. „Također, jesu li Sigrid i Irmitraut primile svoje svijeće?“ Gospođa Himmler žali zbog bombardiranja.

Treće pismo datirano 15. siječnja 1945. poslao je dr Hopfner nepoznatom adresatu, navodeći u njemu da se julski svijećnjak – esesovska lanterna za proslave solsticija – ne bi više trebao proizvoditi, ali zato treba povećati proizvodnju plaketa sa esesovskim sloganima pri dnu. Ti tekstovi mogu djelovati poticajno u „nadolezećim teškim mjesecima“ i podizati moral onima kojima su namijenjeni.

Svjedok Hans Landauer

No, ima jedno svjedočanstvo, kaže arhivar, koje se izdvaja od ostalih, te mi pripovijeda o Hansu Landaueru koji je radio u tvornici, te poslije rata svoj život posvetio pričajući o tome što se u Dachauu događalo. Živio je u Beču no često je dolazi u Dachau. Pitam arhivara je li, možda, moguće posjetiti gospodina Landauera? On pokazuje prema svom uredu gdje je na zidu iznad pisane stola fotografija krupnog, nasmijanog čovjeka široka lica. Landauer je prošlog tjedna umro, kaže. Bio je velik čovjek.

Hans Landauer bio je austrijski socijalist koji se sa 16 godina pridružio Internacionalnoj brigadi u Španjolskom radanskom ratu i borio se protiv Franca, da bi zatim u Francuskoj bio interniran u logoru Gur, pa u Parizu uhapšen i prebačen 1941. u zatvor u Beču, na raspolaganje Gestapou, a odande u logor Dachau kamo je stigao 6. lipnja 1941. Arhivar me uvodi u kontekst priče. U svibnju 1941. u logorima Buchenwald, Auschwitz, Flossenbürg, Mauthausen, Neuengamme, Gross Rosen i Sachsenhausen kružila je obavijest ovog sadržaja: „Zbog toga što su civilni radnici morali otići u rat, ugroženo je funkcioniranje tvornice porculana u Allachu...izdana je zapovijed da se razmotri mogućnost zapošljavanja u tvornici logoraša koji bi mogli biti korisni u proizvodnji. To se odnosi na modelare, radnike kod peći za keramiku, izrađivače kalupa, kerami-

čare . Potrebno je smjesta provjeriti tko je dosad radio u proizvodnji keramike, te koga bi se moglo angažirati u tom poslu.“

Deset dana kasnije pristigao je popis s imenima. Locirali su jednog Židova, četvoricu tzv. ASR- antisocijalnih zatvorenika, jednog Bib-F, što je bila oznaka za svjedoka Jehove, te 12 političkih zatvorenika. Šest dana nakon toga iz Buchenwalda javljaju da ne mogu naći više radnika za keramičke peći ili za modeliranje, ali imaju 14 radnika za oblikovanje porculana, jednu osobu koja može miješati kaolin i glinu, te još jednog pomoćnog radnika uz lončarsko kolo. Među njima je jedan Židov, te još jedan koji je označen samo kao „bolestan“.

Dana 5.srpnja 1941. 13 logoraša stiglo je u Allach da bi tamo proizvodilo porculan. U ovoj grupi nije bilo nijednog stručnjaka za keramičke peći, pa su stoga jedan Austrijanac i jedan španjolski borac , Franz Pinker i Karl Soldan, obojica komunisti, određeni za rad na potpali vatre u pećima.Ova dvojica, opet, pozvala su pomoć Landauera, svog druga novopristiglog iz francuskog logora. Prvotno, Landauer je trebao raditi na željeznici, te dopremiti ugljen sa stanice u Dachauu u tvornicu porculana „na način kao što su to radili lađari na Volgi“. Ovo je bio, piše Landauer u svojim memorarima misleći na svoju prekomandu, „čisti zgoditak na lutriji sreće“.

Dok sjedim u arhivu Landauerovi memoari čine taj sretni trenutak nevjerojatno bliskim. Bio je to trenutak u kojemu je, dok je istovarivao ugljen u tvorničkom dvorištu, na pitanje zna li crtati odgovorio potvrdno, te smjesta nacrtao malu skicu.

Ta ga je skica spasila tegoba izvlačenja vagona s ugljenom te uvela preko tvorničkog praga unutra u carstvo zvano *Allach*. Za njega to je bio prvi korak u pravcu „preživljavanja pakla“. Počeo je raditi na svijećnjacima, pa zatim na figuricama, te postao „nenadomjestiv“ kad je počeo raditi na jahačima koju su Hitler i Himmler toliko cijenili.

„Trebalo je tek samo da dignem pogled s mog stola i pogledam kroz prozor u prizemlju da vidim iscrpljene mršave spodobе koje se teturajući vraćaju u logor iz šljunčare gurajući pred sobom kola puna mrtvih logoraša ili onih koji više nisu mogli hodati...“

Landauer se prisjeća kako mu je bilo čudno da ta su ljudi u toj skupini radnika u Allachovoj tvornici porculana, iz toliko različitih zemalja, pripadnici različitih nacija, proizvodili kulturni simbol nacističke partije, *Jul-ski svijećnjak*, te da je izrađivanje tog proizvoda njemu i njegovim drugovima davalo veću šansu da prežive logor.

Landauer je izniman svjedok. On se sjeća vagona oristiglih iz Francuske punih mrtvih i umirućih. Sjeća se svojih logoraških sudrugova u Allachu, Franza Okroya, Herberta Hartmanna, Franza Schmierera. Bila su još dvojica poljskih logoraša čija imena nije zapamtio i koji su izrađivali sasvim male figurice. Jedan je bio profesor iz Krakowa koji je počinio samoubojstvo 1942. ili 1943. zaletjevši se u ogradu od električne žice. Tu je bio i Erwin Zapf, pa slikar porculana Gustav Kripner, pa Karl Schwendemenn, koji je nakon prepirke s nekim SS-modelarom odveden iz tvornice natrag u glavni logor Dachau.

Čitanje ovih imena je ljekovito. Čitam ih iznova.

Treba mi zraka pa izlazim napolje na desetak minuta. Kad sam se vratio arhivar mi objašnjava da je umro lokalni kolekcionar nacističkih suvenirа, a njegova kći je arhivu poklonila njegovu zbirku. Donsi veliku sivu plastičnu košaru za rublje punu predmeta u plastičnim vrećama ili zamotanih u novinski papir. Tu je i Allachov porculan, kaže, no ponajprije zbirka se diči poveljm sa imenima 38 SS divizija. Tu je i pojas, nekoliko dugmadi s uniforme, časopisi. Arhivar ih stavlja na stol. Zatim odmotava prvi predmet. To je figura Bambija. Slijedi usnuli jazavčar, pa drugi uspravljen tužna pogleda, jelen u ležećem položaju, nogu podvučenih pod trup. Očekivao sam da ću ugledati SS-jurišnika, a ugledao sam Bambija, bistrih očiju, tankih nogu, glave nagnute ukoso, brižljivo ocakljenog. Podižem ga da bih pogledao odozdo kao što uvijek valja učiniti, i otkrivam okvir s upisanim imenima *Allacha* i TH Kärner, te SS runama.

Zahvalljujem arhivaru, ponovno umatam porculan i vraćam ga u košaru za rublje. Silazim niz padinu duž dugačke ulice između baraka koja se pruža sve do vanjske ograde. Na putu do aerodroma skrećem i odlazim

do prve *Allachove* tvornice u predgrađu Münchena. Ulazim u splet urednih uličica s kućama okruženm uredno podšišanom zelenom živicom, djecom na biciklima i šetačima pasa. Na cesti je znak slijepe ulice i iznenada se nalazim ispred velikog industrijskog kompleksa, predratnih tvornica. Taksi se zaustavlja pred brojem 8. Ulica je preimenovana i sada se zove Ulica Reinharda von Franka. Na broj 8. je kuća sa visokim zabatом, šest stuba do ulaznih vrata, radionica na desno iza visoke zelene živice. Sve djeluje napušteno. Prozori su razbijeni, a ulazna vrata zatvorena su lokotom. Izgleda točno kao radionica u kojoj sam radio kao šegrt.

Tu je dakle sve počelo, u uličici u predgrađu, ništa posebno. Zabranjen ulaz, upozorava natpis na ploči.

Iz lista *The Guardian* s engleskog prevela **Vlasta Kovač Edmund de Waal**, svjetski je poznat britanski keramičar i pisac, čija je autobiografska knjiga *Zec jantarnih očiju o potrazi za porijeklom i čudnom sudbinom 264 japanskih netsuke figurica prije nekoliko godina postala bestseller, a prevedena je i na hrvatski jezik. De Waal je potomak rusko židovske bankarske dinastije Ephrussi, koja se u 19. stoljeću po bogatstvu i utjecaju mjerila s Rotschildima, a sjedišta su joj bila u Beču i Parizu.*

* **Julfest** je blagdan koji se u svrhu obilježavanja zomskog solsticija slavi u zemljama sjeverne Europe. Na skandinavskim jezicima „jul“ ili „jol“ znače „Božić“, na finskom je „joulu“, estonskom „joulud“.

* Oswald Pohl , esesovski „obergruppenfirer“ i general „Waffen SS-a“, kao ratni zločinac osuđen na smrt na Nirnberškim procesima.

* **Johann Joachim Winckelmann** (1717 –1768) njemački povjesničar umjetnosti i arheolog.

* **Friedrich Uebelhoer** (1893 – nestao 1945, proglašen legalno mrtvim 1950) visoki dužnosnik nacističke partije, zapovjedio za uspostavljanje židovskog geta u Lodzu.

* Profesor Theodor Kärner was (uz Diebitscha) jedan od vodećih njemačkih umjetnika u porculanu. U nacističkoj Porculanskoj manufakturi Allach sve do 1945. bio je umjetnički rukovoditelj. Radio je i za njemačke tvornice porculana Meissen, Rosenthal i Hutschenreuther.

NOVE KNJIGE

Radikalno zlo

Hannah Arendt: Izvori totalitarizma, Disput 2015, s engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić

Na spomen totalitarizma velika većina intelektualaca bilo gdje u svijetu imati će vrlo sličan niz asocijacija i konotacija, mnogo konzistentniji i ujednačeniji nego na spomen brojnih drugih termina i kategorija političke teorije. Za to je zaslužno dvoje autora – svaki od njih na svoj način: George Orwell svojom mračnom socijalnom antiutopijom „1984“ i Hannah Arendt svojom knjigom „Izvori totalitarizma“. To govori da su te knjige snažne svojom porukom, jasne svojim sadržajem i uvjerljive argumentima koje iznose. A pogotovo to vrijedi za knjigu Hanne Arendt o korijenima, metodama i naravi dvaju totalitarizama koji su obilježili stoljeće koje je za nama – nacizma i stalinizma.

„Izvori totalitarizma“ su od svog prvog izdanja god.1951 postali jedno od klasičnih filozofskih djela 20. stoljeća. Do sada je to djelo bilo prisutno na hrvatskom jeziku tek parcijalno (prijevod trećeg dijela knjige - „Totalitarizam“, Politička kultura, Zagreb, 1996), a izdavački poduhvat zagrebačke izdavačke kuće „Disput“ izdavanja hrvatskog prijevoda integralnog teksta valja svakako pozdraviti, jer se radi o djelu koje se mora nalaziti na nekoj imaginarnoj polici knjiga „bez kojih priča nije kompletna“ svake nacionalne kulture.

Knjiga je podijeljena u tri dijela, posvećena antisemitizmu, imperijalizmu i totalitarizmu. U prvome dijelu, posvećenom antisemitizmu ona ukazuje kako je antisemitizam bio svojevrsno vezivno tkivo oko kojeg su se drugi elementi totalitarizma kristalizirali. Vremenski, autorica se bavi poviješću Židova u srednjoj i zapadnoj Europi od vremena dvorskih Židova

do početka posljednje četvrtine 19. stoljeća. Antisemitizam ima posebnu važnost za totalitarizam iz dva razloga – europski Židovi bili su u posebnom odnosu sa nacionalnim državama i društvenim elitama, pa je antisemitizam instrument za likvidaciju „ne samo Židova, nego i političkog tijela nacionalne države.“ Također, antisemitizam okrivljuje i liberalni sustav vrijednosti koji Židovima omogućuje uspon na društvenoj ljestvici.

Imperijalizam je svojom ekspanzijom radi ekspanzije same i ničim ograničenim gomilanjem bogatstva potkopao samoograničavajuću strukturu nacionalne države. Pojavom prvih antisemitskih stranaka 1870-ih i 1880-ih godina „otvorio se onaj put koji je završio konačnim rješenjem,“ kaže Arendt. Imperijalizam je značio pobjedu *bourgeois*a kojem su važni samo bogatstvo i moć, i to pod svaku cijenu, nad *citoyenom* koji vrijednima drži javno dobro i očuvanje sloboda i prava. Također, imperijalistička osvajanja dovela su Europljane u doticaj sa neeuropskim narodima, što je kroz prizmu predrasuda i rasističke pseudoznanosti ojačalo njihov osjećaj rasne superiornosti.

Zaključno poglavlje o totalitarizmu svojevrsna je kruna cijelog djela. Totalitarizam je sustav koji je na prvi pogled nalik autoritarnim sustavima kakve znamo iz starije i novije povijesti, ali on je povijesni novum, i odnosi se isključivo Njemačku pod Hitlerom 1938 – 1945 i Rusiju od god. 1930 do Staljinove smrti, i ne nakon toga. Odlikuje ga totalna potpora masa totalitarnom pokretu i vodi, a ne više potpora klase, građana ili stranke. Totalitarizam je fenomen velikih brojeva. Arendt kaže kako je totalitarna vla-

davina „moguća samo ondje, gdje postoji suvišak masa ili gdje se one mogu smanjivati bez pogubnih rezultata depopulacije“.

Uspjeh totalitarnih pokreta označio je kraj iluzija da narod u većini i aktivno sudjeluje u vladanju i da svaki građanin ima svoje stranačke preferencije. „Naprotiv, ti su pokreti pokazali da politički neutralne i apolitične mase mogu itekako činiti većinu u demokratski vođenoj zemlji, da stoga demokracija može funkcionirati prema pravilima koje aktivno priznaje samo manjina,“ upozorava autorica. To je kraj i druge iluzije – da politički ravnodušne mase nisu važne, i da su one tek pozadina političkog života nekog naroda i države. I sada slijedi jedan od najdramatičnijih i najvalidnijih zaključaka ove knjige - kako demokratska vladavina počiva podjednako „na prešutnom odobravanju i toleranciji ravnodušnih i neartikuliranih dijelova naroda, koliko i na artikuliranim i vidljivim institucijama i organizacijama zemlje. Pa kada su totalitarni pokreti upali u parlament sa svojim prezirom prema parlamentarnoj vladavini i bili su samo naizgled nedosljedni: zapravo su uspjeli uvjeriti ljude da su parlamentarne većine nelegitimne, i da ne moraju nužno odgovarati stvarnom stanju u zemlji.“

Totalitarnog pokreta, a potom i totalitarnog sustava nema bez čovjeka mase. On je rezultat konkurentskog građanskog društva u kojem je jedini cilj bogaćenje, pa su siromašni pali u apatiju i neprijateljstvo prema javnom životom, dok su građanska klasa i imućni doživljavali bavljenje javnim poslom i javnim interesom kao bespotrebno bacanje vremena i snage. Stvorena je „zastrašujuća negativna nova solidarnost“ u kojoj su se „uspavane većine iz svih stranaka pretvorile u jednu veliku, neorganiziranu, nestrukturiranu masu ogorčenih pojedinaca koje nije povezivalo ništa osim nejasne svijesti da su nade stranačkih članova osuđene na propast; da su prema tome najuvaženiji, najartikuliraniji i naju-

zorniji članovi zajednice budale, te da svaka vlast nije toliko zla, koliko je podjednako glupa i podla,“ opisuje Arendt snažnim i sugestivnim rječnikom.

Stvoren je čovjek mase, nužan medij i nužno oruđe za zlo koje će uslijediti. Što ga odlikuje: „Radikalni gubitak osobnog interesa, cinična ili dekadentna ravnodušnost u susretu sa smrću ili drugim osobnim katastrofama, strastvena sklonost najapstraktnijim koncepcijama kao životnim vodiljama, te općenito prezir čak i prema najočitijim pravilima zdravog razuma.“

Prikazali smo kako Hannah Arendt opisuje nastanak masa i čovjeka mase na Zapadu. U Rusiji je Staljin prvo morao opetovanim čistkama stvoriti atomizirano društvo. Kako u nacizmu, tako i u staljinizmu, propaganda je jedan od instrumenata totalitarizma u njegovom odnosu prema netotalitarnim vanjskim svijetu, i to vjerojatno najvažniji, dok je „sama bit tog oblika vladavine – teror.“ Što je neka institucija u totalitarnom sustavu vidljivija, to imam manje realne moći, a što se sa druge strane manje zna o postojanju neke institucije, to će se na kraju pokazati da je moćnija. Drugo važno svojstvo totalitarnog sustava jest to da se ne radi o vlasti neke klike ili oligarhije, nego da su svi – od vrha do dna piramide vlasti, osim samog totalitarnog vođe - izolirani, atomizirani pojedinci. Zatim, odlikuje ih trajni raskorak između umirujućih riječi vođe i totalitarne zbilje, jer totalitarni diktatori svjesno uvijek čine suprotno od onoga što govore. Pravi izvršni organ totalitarne vladavine je tajna policija. Zbog toga što uzajamna sumnja prodiere u sve društvene odnose, svatko postaje agent-provokator. I dok u tiraniji vlast progona nekoga jer joj je neprijatelj, u totalitarizmu se krivnju određuje potpuno proizvoljno „pa ta dosljedna proizvoljnost niječe ljudsku slobodu učinkovitije nego što bi to mogla ijedna tiranija,“ kaže autorica.

Koncentracijski i eksterminacijski logori najdosljednije su institucije totalitarne vladavine. Totalitarizam

je radikalno zlo, kakvo čovječanstvo do tada nije poznavalo. Koraci do njega su – ubojstvo pravne osobe, potom ubojstvo moralne osobe u čovjeku, i - konačno – uništavanje vlastitog identiteta, kako bi se došlo do željenog cilja – živih leševa. Totalitarni vođa svoj pokret i sebe razumije kao oruđe povijesti (staljinizam) ili prirode (nacizam), i respektira samo zakone povijesti (uništenje klase osuđene na propast) i prirode (uništenje „niže rase“ rasističkom pseudoznanošću osuđene na propast). Teror je tu da eliminiranjem „neprijatelja čovječanstva“ onemogućiti da bilo što stane na put silama prirode ili povijesti.

Ima li brane od apsolutnog zla totalitarizma? Ma koliko cijela slika vrlo snažno i uvjerljivo izgledala krajnje pesimistično, Hannah Arendt ne gubi nadu. Dok ima spontanosti i kreativnosti kod ljudi, nije sve izgubljeno. „Organizirana osamljenost“ totalitarizma opasna je, jer prijeti opustošiti naš svijet koji je došao do svog kraja, prije nego što se stigne učvrstiti novi početak koji iz tog kraja nastaje, zaključuje autorica ovu knjigu. Ali, taj početak je obećanje. „Početak je, prije nego što postane povijesni događaj, najviša čovjekova sposobnost; politički gledano, on je isto što i čovjekova sloboda. (...) Čovjek je stvoren da bi bilo početka, rekao je Augustin. Taj početak jamči svako novo rođenje; on je, štoviše, svaki čovjek.“

Knjigu „Izvori totalitarizma“ valja preporučiti ne samo zbog suverenog bavljenja jednom nadasve važnom temom, nego i zbog toga što će se čitateljice i čitatelji nakon lektire ovog djela Hannah Arendt mnogo bolje snalaziti kod čitanja brojnih drugih djela iz društvenih znanosti napisanih nakon što je ova knjiga pred 65 godina ugledala svjetlo dana, koja se često i u raznim kontekstima referiraju na „Izvore totalitarizma“. Preciznije, bolje će se snalaziti i moći će jasnije i samostalnije prosuđivati.

Enis Zebić

Između dvaju terora

U knjizi *Crna zemlja* Timothy Snyder analizira što su za sobom ostavile dvije okupacije Istočne Europe, sovjetska i nacistička.

Nakon 1989 - 91. Europa je promolila glavu iz zamrzivača sovjetske okupacije i Hladnoga rata. Nova generacija povjesničara s engleskoga govornog područja, a među njima je i Timothy Snyder, počela je istraživati u međuvremenu otvorene arhive ne bi li staljinizam, Drugi svjetski rat i Holokaust razmotrila kroz prizmu iskustva istočne Europe, koje su zapadnjački povjesničari u velikoj mjeri ignorirali.

Snyder je najpoznatiji po knjizi *Zemlje u krvi* (*Bloodlands*), pionirskoj povijesti istočne Europe podijeljene između Hitlera i Staljina. U njoj piše: „Usred Europe usred 20. stoljeća nacistički i sovjetski režim počinili su ubojstvo oko 14 milijuna ljudi. Područje gdje su sve te žrtve umrle, zemlje u krvi, proteže se od središnje Poljske do zapadne Rusije, diljem Ukrajine, jelorusije i Baltičkih zemalja. Upravo ondje zbili su se 'najkrvaviji sukobi u povijesti', ondje su bili smješteni poljski logori smrti i ondje je Hitler kanio poubijati još desetke milijuna istočnih Europljana.“

Crna zemlja (*Black Earth, The Bodley Head*) nastavlja argumentacijski zamah *Zemlje u krvi*, uz pomnije promatranje Holokausta. Riječ je, uvjerljivo, o nekoliko knjiga unutar jedne. Prvo, tu je povijest Holokausta iz istočnoeuropske perspektive, s posebnim obzirom na Poljsku, Ukrajinu, Bjelorusiju i Baltičke republike. Drugo, tu je niz potresnih osobnih povijesti istočnih Europljana koji su spasili Židove od nacističkih okupatora. Treće, a upravo tu knjiga postaje doista zanimljiva, Snyder posebnu pozornost posvećuje dinamici sovjetske okupacije nakon koje slijedi nacistička invazija.

Od svega su najzanimljivije ključne poveznice koje Snyder uspostavlja između dvaju svjetskih ratova i između njemačkoga *Drang nach Osten* (politika ekspanzije na istok) te drugih imperija. Čitateljstvo na Zapadu nikad nije zapravo shvatilo istočnu frontu u Prvom svjetskom ratu. U mislima su nam rovovi i zapadna fronta. Snyder nas podsjeća na djelotvornost britanske pomorske blokade, koja je dovela do

strahovite gladi u Njemačkoj i Austriji. Također smo skloni ignorirati njemačku invaziju na istočnu Europu i Brest-Litovski mirovni ugovor, koji je golema područja bivšega Ruskog carstva predao Nijemcima, među njima i veliku europsku žitnicu, Ukrajinu.

Nakon poraza 1918. Njemačka ih je morala vratiti, no Hitlerova politika *Lebensraum* (naseljavanje Nijemaca u istočnu Europu) temeljila se na tim dvama iskustvima: njemačkoj gladi i istočnim resursima. Što se tiče hrane, Njemačka je morala biti neovisna. To je značilo osvojiti istok, osobito ono bogato crno tlo Ukrajine. Ideja nije bila nova. Bio je to povratak trijumfu na istočnoj fronti u Prvom svjetskom ratu. Također, Njemačka bi time postala svjetska imperijalna sila. Amerikanci su na svojem zapadu imali prostrana žitna polja. Britanci su imali kolonije u Africi i Aziji, te dominione.

Dovelo je to 1941. do operacije *Barbarossa*: tada su Nijemci okupirali istočnu Poljsku, Baltičke republike i negdašnju rusku zonu naseljavanja. U tim je područjima Staljin već bio uništio lokalnu inteligenciju i državnu strukturu. Nakon 1941. bila su po drugi put podvrgnuta teroru i razaranju, sada od strane nacistā. Snyder to naziva „dvostruko razaranje država“. Upravo je stoga njihovo iskustvo jedinstve-

Lavov, početak srpnja 1941.

no: nisu posrijedi samo razmjeri krvoprolića, već posvemašnje uništenje zakona i države. Upravo se u tima, dvaput okupiranim zemljama zbilo Holokaust, najprije mecima, potom plinom. Srž Snyderove knjige tvori odnos sovjetske okupacije 1939 - 41. i nacističke 1941 - 45, te što nam sve ta dinamika kazuje o uzrocima Holokausta.

Zaključno, Snyder postavlja pitanje je li to pouka nama današnjima. Oskudnost resursā (nestašica hrane i vode) i raspad država u Africi i na Bliskom Istoku dovode do strahovitih napada na etničke i vjerske manjine. To bi mogao biti tek početak. Fascinantna zaključak jedne od najoriginalnijih knjiga o Holokaustu i Drugom svjetskom ratu.

David Herman: *Jewish Renaissance*.
S engleskog prevela Giga Gračan

In memoriam Dr. Teodor Grüner

Nytra 4.III.1913 –Zagreb, 12.I.2016

U 90-toj godini dr Teodor Grüner čitao je filozofa Ludwiga Wittgensteina te pisao treći dio svoje studije o Heineu pod naslovom "Shakespeare, Heine i žene". Do tada je već u *Novom Omanutu* bio objavio cijeli niz povijesnih i filozofskih studija, između ostaloga i studiju o židovskoj prisutnosti u sumerskoj državi i dvije studije o Heineu, a napisao je i objavio i knjižicu o pamfletu *Protokoli sionskih mudraca*. Tada, a i godinama kasnije, dokle god su ga noge držale, moglo ga se vidjeti u Palmotićevoj 16. na predavanjima koja je organiziralo društvo *Miroslav Šalom Freiburger*, u klubu, u tada još aktivnoj knjižnici, u živom razgovoru s ljudima svih dobi i uzrasta. Ono što ga je do kraja života razlikovalo i izdvajalo ne samo među vršnjacima, nego i mnogo mlađima od njega bila je njegova iznimna intelektualna radoznalost. Sve ga je zanimalo, i povijest i dnevni događaji i ljudi oko njega.

Umro je u Domu Lavoslava Schwarzera prije dva mjeseca, 12. siječnja 2016. u 103. godini života 4. III. 1913. okružen poznatim i prijateljskim licima. Kad netko doživi ovakvu starost

ima se čega i sjećati, a posebno ako se rodio i proživio život na prostorima kojima su u prošlom stoljeću prohujala dva svjetska i jedan lokalni rat, i ako je kao dr Gruner, na tim prostorima živio u šest država. Na svijet je došao u Nytri u današnjoj Slovačkoj, koja je tada bila u Austrougarskoj monarhiji jednako kao i Zagreb, jednako kao i Sienava u kojoj se rodio njegov otac Bernard Gruner, kasniji zagrebački nadkantor, ili Gyulafehervar, danas Alba Julia u Rumunjskoj, odakle mu potječe majka, ili Szekesfehervar gdje je išao u gimnaziju i dobio maturalnu svjedodžbu. Numerus clausus za židovske studente, koji je tada već bio na snazi u Mađarskoj, doveo je 1931. osamnaestogodišnjeg Theodora Grünera na Medicinski fakultet u Zagreb. Ili kako je sam ispričao u intervjuu koji je dao za Ha-kol u povodu svig 90-tog rođendana, njegov otac nadkantor, koji je imao lijep glas, te završenu ješivu i mogao se podičiti diplomom školovanog ortodoksnog rabina, imao je ponude za namještenje u Berlinu, Sofiji i Zagrebu, te je upitao sina gdje želi studirati. A sin se zbog nekog razloga odlučio za Zagreb. I ovdje ostao.

Za razliku od Njemačke gdje je hitlerizam tridesetih godina već uvelike uzeo maha, u Zagrebu je, ispričao je dr Gruner, vrijeme za Židove tih godina bilo još uvijek relativno ugodno. Njegov otac, zagrebački nadkantor, imao je otmjen stan u Amruševoj 8, tadašnjoj zgradi Hevre Kadiše u najstrožem centru grada. Sin je dogurao do pred kraj specijalizacije iz pedijatrije kada je u travnju 1941, uspostavljena NDH, a kako je rekao odlučio se za pedijatriju jer je tu imao kao Židov izgleda za napredovanje, dok teško da bi tih godina igdje mogao specijalizirati kirurgiju. Uostalom židovski liječnici nisu ni tada mogli dobiti državnu službu na klinici, nego su volontirali, kao uostalom i dr Grüner kod internista dr. Herzoga u Draškovićevoj ulici.

Kad se zna cijela njegova životna priča može se reći da ga je u vohoru Drugog svjetskog rata i opasnom vremenu poraća u nekoliko navrata poslužila sreća kojoj uvelike zahvaljuje što je ostao živ. Prvi put je uhapšen zajedno s roditeljima odmah nakon ulaska Nijemaca u Zagreb 10. travnja 1941, zajedno s tadašnjim predsjednikom zagrebačke Židovske općine dr Hugom Kohnom i nadrabinom Gavrom Schwarzom, ali su ih nakon dva dana pustili. Ubrzo zatim kao mladi liječnik poslan je u zapadnu Bosnu u akciji suzbijanja endemskog sifilisa i tu je ostao do kapitulacije Italije. Kad su partizani zauzeli Banja Luku prešao je na njihovu stranu i postao šef divizijske bolnice, a nakon kraja rata sve do premještanja u Zagreb u studenom 1947. ostao je u JNA, te bio postavljen za pedijatra u generalštabu u Beogradu. Ovdje nije mjesto za pojedinosti, ma koliko zanimljive bile, ali spomenimo tek da su ga u međuvremenu hapsili i 1943. ustaše – zbog kontakata s partizanima, i 1945. OZNA – i opet zbog kontakata s neprijateljskim elementima, samo su ovaj put to bili neki drugi. U Zagrebu je 1949. završio specijalizaciju iz pedijatrije. Do 1956. bio je voditelj Dječjega kabineta i dječjega odsjeka u Vojnoj bolnici, a potom do umirovljenja 1973. Dječjega dispanzera Doma zdravlja Republičkoga Sekretarijata za unutrašnje poslove u Zagrebu. Bavio se i organizacijom pedijatrijske službe, istraživao virusne bolesti dječje dobi (adenovirusne infekcije, morbile, rubeolu, parotitis), proučavao odnos BCG-vakinalne alergije prema nekim zaraznim bolestima u djece, pisao o liječenju egzema dojenčadi i djece, kliničkom značenju beta-hemolitičkog streptokoka te o problemima prehrane dojenčadi. Radove je objavljivao u raznim medicinskim publikacijama.

Otkako je otišao umirovinu 1973, dakle prije 40 godina, intenzivno je čitao. Bavio se problematikom judaizma, pisao o povijesti židovstva s posebnim osvrtom na ulogu religije u čuvanju nacionalnog identiteta Židova: *Konfesije i rat* (Split 1995), *Novi Omanut* (1996–97), *Bilten ŽOZ*, *Ha-kol*, *Mirotvorni izazov* (1997). Bio je potpredsjednik Hrvatsko-izraelskoga društva i član izdavačkoga savjeta časopisa *Novi Omanut*. Njegovim zalaganjem 2014. Pravednikom među narodima proglašen je liječnik dr Stanko Sielski, bosansko-hercegovački Hrvat koji je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Bosni odigrao značajnu ulogu u zaštiti židovskih liječnika i njihovih obitelji, riskirajući pritom i vlastiti život. Dr Teodor Grüner je posvjedočio kako mu je Dr Sielski u dva navrata spasio život.

V. K.

SADRŽAJ

JAKE ŽENE

- Vlasta Kovač : Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju 1
Tko su bile istaknute žene u hrvatskom židovstvu? U svim hrvatskim leksikonima, (pa i u bazi podataka Židovskog biografskog leksikona koji bi uskoro trebao izaći) doslovno na prste se mogu prebrojati biografije onih žena čiji datum rođenja pripada posljednjim desetljećima 19. stoljeća i razdoblju do Prvog svjetskog rata. Smjele su biti umjetnice, pjevačice, glumice, slikarice, pijanistice, salonske dame, obrtnice, ali – na studij su očevi slali svoje sinove, a ne i kćeri.
- Ivan Mirnik: ALEL (Zagreb, 15. IX. 1923. – Jadovno, ? VII. 1941.)..... 6
Vesna Domany Hardy: Dona Grazia Nasi – žena koja se suprotstavljala kraljevima 8
Zahvaljujući naslijeđenom ogromnom bogastvu, ali još više vlastitom talentu, ova je žena doprla je do najviših stepenica suvremenog europskog društva, a da pri tom nije zaboravila svoj narod.

REDIVIVA

- Amos Elon: Slučaj Arendt 10
Četrdeset godina nakon izlaska knjige Hanne Arendt *Eichmann u Jeruzalemu, Izvještaj o banalnosti zla* (1963), koja je svojedobno izazvala buru negodovanja (1963), izraelski književnik, novinar i publicist, ljevičar Amos Elon u švicarskom časopisu DU (X/2000) piše o odjecima tog djela posebno u Izraelu, ali i o karizmatičkom liku filozofkinje Hannah Arendt i njezinim motivima da Eichmanna predstavi baš u onom svjetlu u kojem je to učinila

MAGAZIN

- Edmund de Waal: Bijela tvar i robovski rad 12
Putujući po svijetu u potrazi za tajnama porculana, keramičar i pisac Edmund de Waal zaustavio se u Dachauu da bi proučio mračnu povijest porculanske manufakture Allach. O tome piše u britanskom *Guardianu*.

NOVE KNJIGE

- Enis Zebić piše o knjizi Hannah Arendt, *Izbori totalitarizma*, nedavno objavljenoj na hrvatskom jeziku u izdanju Disputa; predstavljamo i knjige Daniele Segenreich: *Između devine vune i vrhunske tehnologije, Snažne žene u Izraelu*, Styria premium Verlag, Beč/Graz, 2014, te *Crna zemlja* Timothyja Snydera američkog povjesničara i pisca, profesora na Yaleu, koji se posebno bavo poviješću centralne i istočne Europe i Holokaustom. Snyderova knjiga *Bloodlands* prije nekoliko godina pobudila je veliku pozornost. 14

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 1 (130) Zagreb, ožujak 2016 / 5777 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger"

Zagreb, Palmotićevo 16, tel.: ++385 (01) 4817 655, fax: ++385 (01) 4922 694

Žiro račun kod ZAP: 2360000-1101558364

Savjet časopisa: Zlatko Glik, Teodor Grüner, August Kovačec, Viktor Žmegač

Glavna urednica: Vlasta Kovač (vlasta.kovac@zg.t-com.hr)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Živko Gruden,

Ivan Mirnik, Spomenka Podboj, Vesna Domany Hardy

Inozemni dopisnici: Alexandra Armstrong (Durham), Suzana Glavaš (Napulj), Josef

Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Tehnički urednik: Branka Maretić

Grafička priprema: Vjesnik d.d., Tisak: Vjesnik d.d.

Cijena 10 kn – za inozemstvo 20 kn

pretplata za šest brojeva 60 kn, za inozemstvo 20 EUR

IBAN: HR4023600001500332212

SWIFT: ZABAHR2X

Mišljenjem Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske od 8. srpnja 1994., ur. broj 532-03-1/7-95-01, periodična tiskovina "Novi omanut" koju izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger", ubilježena pod brojem 719, oslobođa se plaćanja poreza na promet.

NOVI OMANUT se izdaje zahvaljujući donacijama Savjeta za nacionalne manjine RH, Ministarstva kulture RH i Grada Zagreba, Ureda za kulturu.

Ovaj časopis u cjelini, kao i prethodnih devet počevši od broja 112 iz 2012. godine, te mjesečni program kao i više pojedinosti o radu našeg Društva možete vidjeti na stranici

www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

